

Nyere handels- og industrihistorisk litteratur

Af VAGN DYBDAHL*)

Indledning

Den økonomiske historie spænder på to måder meget vidt. For det første er den nøje forbundet med andre sider af historieforskningen, og derfor må en oversigt som den følgende, der ikke kan tage hele den historiske litteratur med, komme til at lide af mangler. Den anden måde, hvorpå den økonomiske historie spænder vidt, er i kvalitet, metode og fremstillingsform. I højere grad end for andre grene af historien vil det her gælde, at der er publikationer, som kun er tilgængelige for specialisten; men der er samtidig næppe heller nogen anden side af historien, der i den grad gæstes af amatører uden faglig kunnen og tilmed uden historisk interesse. Disse forhold bevirker, at det, der omtales i det følgende, ikke bliver en fuldstændig bibliografi, men derimod en fyldig oversigt, som tilstræber at give et alsidigt indtryk af det arbejde, der uanset kvalitet og emnets betydning er blevet udført i de sidste 10–15 år. Tillige skulle det kunne tjene som vejledning under studier i handels- og industrihistorien.

Oversigten slutter sig til *Vagn Dybdahl: Handelshistorie 1945–51* (Fortid og Nutid 18. bd., 1949–52, s. 422 ff.) og til *Vagn Dybdahl, Andreas Jørgensen og Finn H. Lauridsen: Industrihistorisk litteratur 1945–54* (Fortid og Nutid 19. bd., 1954–56, s. 159 ff.; også som selvstændigt skrift med titlen *Oversigt over industrihistorisk litteratur*, 1955, 24 s.). Disse to artiklers forskellige slutår bevirker, at medens den handelspolitiske litteratur er medtaget fra 1952, er den industrihistoriske først med fra 1955.

Hjælpemidlerne

Arkivernes indhold

Arkivordningsprincipperne gør det vanskeligt at overskue de meget spredte fonds, hvori der findes oplysninger om handelens og industriens forhold. Det er derfor nødvendigt for forskeren at gøre sig fortrolig med indholdet selv i for emnet fjernere liggende arkiver.

I Rigsarkivets værdifulde række af *Vejledende Arkivregistraturer* er i periodens løb kommet flere bind, der oplyser om arkivalier af umiddelbar interesse for den økonomiske historie. I *Erik Kroman: De sønderjyske fyrstearkiver* (1959, 231 s.) vises det, at der i fyrstearkiverne er spredte aktstykker til belys-

*) Litteratur fremkommet i de danske lokalhistoriske årbøger er behandlet af arkivar, cand. mag. *Finn H. Lauridsen*.

ning navnlig af korn og kvæghandel ca. 1500–ca. 1700 (se siderne 23, 68, 80, 115, 119, 120, 126, 132, 214). Rentekammerets arkiv indeholder naturligvis et rigt stof; dets virksomhed var mangesidigt og greb på adskillige områder ind i det økonomiske liv, herunder også handelen. J. Blochs registratur fra 1892 blev ret hurtigt forældet og er nu delvis afløst af *Jens Holmgaard: Rentekammeret. I. Danske og norske afdelinger 1660–1848* (1964, 282 s.), der dog ikke som Blochs omfatter Generaltoldkammerets og Kommercekollegiets arkiver. *Arthur G. Hassø og Erik Kroman: Tyske Kancelli. II. Geheimkonseilet 1670–1770, Danske Kancellis udenrigske afdeling til 1676 (1698), Tyske Kancellis udenrigske afdeling til 1770* (1962, 393 s.) rummer oversigter over »udenrigstjensesten«s arkiver med talrige oplysninger om handelen med udlandet. Som hovedregel indgår disse oplysninger i de omfattende og svært overskuelige løbende rækker; for enkelte lande er der foretaget en vis udskillelse af handelssager. Arkivet omfatter både centralstyrelsens arkivalier og arkivalier fra udsendte gesandtskaber. Tyske Kancellis arkiv går tilbage til midten af 16. årh., dog er der bevaret en lille brevbog fra kong Hans' tid.

Konsulatsarkiverne og sagerne vedrørende centralstyrelsens forbindelse med konsulaterne rummer ofte et betydningsfuldt stof om udenrigshandelen. Hvor vidtspændende dette er, fremgår af Rigsarkivets »Foreløbige Arkivregistraturer, Serie 1, nr. 1«: *Udenrigsministeriet (Kommercekollegiet). Samlede sager 1762–1866. Sager til konsulatsjournal* (1963, 169 s., duplikeret). Om konsulatsarkivernes indhold foreligger to afhandlinger: *C. Rise Hansen: Konsulatsarkiver og deres aflevering*. (Afhandlinger tilegnede . . . Axel Linvald, 1956, s. 129–42) gennemgår indholdet af konsulatsarkiver, de skete afleveringer og karakteriserer disse, mens *Knud Rasmussen: Danske konsulatsarkiver i Rusland 1849–1922* (Afhandlinger om arkiver. Ved Rigsarkivets 75-års jubilæum, 1964, s. 186–203) beretter om de sparsomt bevarede konsulatsarkiver fra forskellige egne af det nuværende Sovjetrusland.

Henny Glarbo: Privatarkiver fra tidsrummet 1660–1800 i Rigsarkivet (1952, 209 s.) bringer registraturer over arkiverne med brevskriverfortegnelse (der er et samlet personregister); spredt forekommer breve fra handelens mænd, men ikke i noget stort tal. Enkelte arkiver hidrører fra mænd med tilknytning til handelen, nemlig plantageejer J. L. Carstens (d. 1747), skibskaptajn Tønnes Langøe (d. 1794, vedr. Asiatisk Kompagni), generalfaktor Gabriel Milau (d. 1689, omfattende brevsamling og kopibøger), øresundstolddirektør Otto Pauli (d. 1780) og købmand Willem Rubbens (kopibog 1680–85). Kongehusets »privatarkiver« indeholder også arkivalier af interesse i denne forbindelse. Her vejledes man af *Vello Helk: Kongehusarkivet fra kongerne Frederik 6.s, Christian 8.s og Frederik 7.s tid* (1963, 203 s.). I Christian 8.s arkiv er der enkelte sager vedrørende Altonas, Holstens og Vestindiske Øers handel (s. 121) og om jernbanerne i Holsten (s. 124), i Frederik 7.s arkiv om handelen på Færøerne (s. 148) og i kammerherre Carl Berlings arkiv om hans fabrikker (s. 162), ligesom der spredt forekommer breve fra enkelte handelsfolk.

Landsarkivernes samlinger udnyttes stort set kun til genealogiske undersøgelser. *Forskellige arkiver (X-arkiver)*. Udgivet af Landsarkivet for Nørrejylland (1964, 308 s., duplikeret) viser imidlertid, hvor rige, uudnyttede forskningsmuligheder der er i Landsarkiverne, og den udsendte registratur dækker endda kun et enkelt af de uudnyttede områder. Registraturen omfatter arkiver, der ikke hidrører fra egentlige embeder; nogle er af offentlig, andre af privat oprindelse. Blandt arkiver, der særlig vedrører handelen, kan nævnes sager om færgerier og havneanlæg og arkiver fra enkelte pengeinstitutter, forsikringsselskaber og handelsvirksomheder. Der kan også være grund til at henlede opmærksomheden på nogle registraturer udgivet af Landsarkivet for Sjælland m.v.: *Lolandske retsbetjentarkiver indtil 1919* (1964, 201 s., duplikeret), *Falsterske retsbetjentarkiver indtil 1900* (1964, 74 s., duplikeret) og *Bornholmske retsbetjentarkiver indtil 1919* (1965, 140 s., duplikeret); de viser ikke alene det betydelige materiale, netop disse arkiver rummer, men også hvor mange sider af det økonomiske liv, man i det hele taget kan vente af finde kilder til i retsarkiverne. Mere speciel er den af samme arkiv udgivne *Ældre fængselsarkiver fra København og Møn* (1965, 72 s., duplikeret); men på grund af fængselsarbejdet, der tidligere spillede en større almen-økonomisk rolle, får også disse registraturer interesse.

Orienteringen i det nyeste arkivmateriale er i øvrigt blevet lettet, idet det meget nyttige hjælpemiddel »Meddelelser om Rigsarkivet o.s.v.«, der havde været standset siden 1922, blev genoptaget i 1958, da der udkom »Meddelelser om Rigsarkivet for årene 1921–55« (285 s.); efter dette bind fulgte »Meddelelser om Landsarkiverne for årene 1921–55« (1960, 187 s.) og »Meddelelser om Rigsarkivet og Landsarkiverne for årene 1956–1960« (1961, 215 s.). Med det sidste bind har man »samlet op« hele perioden fra 1921 og vil herefter udsende femårs bind. I disse »Meddelelser« optages fortegnelser over arkivafleveringer, både fra myndigheder og private; afleveringer fra centraladministrationen 1921–45 skal dog søges i den særskilt udgivne *C. Rise Hansen: Centraladministrationens afleveringer til Rigsarkivet 1921–45* (1956, 53 s.). – Om afleveringerne til Erhvervsarkivet orienteres der årligt i *Erhvervshistorisk årbog*.

Endelig er der i flere udenlandske arkivførere fremkommet registraturer, der også viser, i hvilke fonde der findes arkivalier vedrørende danske økonomiske forhold. Det vil dog føre for vidt at opregne disse; den interesserede må henvises til Rigsarkivets og Erhvervsarkivets håndbiblioteker. Kun skal opmærksomheden henledes på den af Krigsarkivet i Stockholm udgivne *A Guide to the Materials for Swedish Historical Research in Great Britain* (Stockholm 1958, 264 s.). Selv om bogen tager sigte på kilder til svensk historie i engelske og skotske samlinger, vil den også være vejledende, når man eftersøger kilder til dansk historie, der i reglen vil befinde sig i de samme samlinger. Bogen omfatter både offentlige og private biblioteker og arkiver. En registratur over breve fra 1780'erne og –90'erne fra danske handelshuse til den svenske industridrivende og handelsmand J. D. Warendorff er offentliggjort i *Albert Fabritius: Danske og norske*

korrespondenter til J. D. Wahrendorff (Erhvervshist. Årb. 1953, s. 107–111); brevene findes nu i foto i det danske rigsarkiv og Erhvervsarkivet.

Foruden disse indholdsoversigter foreligger også enkelte vejledninger i udnyttelsen af arkivmaterialet. I *Astrid Friis: La valeur documentaire des comptes du péage du Sund* (s. 365–79 i Michel Mollat (red.): *Les Sources de l'histoire maritime*, 1962) gives en oversigt for perioden 1571–1618 over de bevarede Øresundstoldregnskaber og deres indhold; dertil knyttes nogle kritiske betragtninger over regnskabernes kildeværdi. Til forståelse af Øresundstoldregnskaberne tjener også *Sune Dalgård: Reformationen på Øresunds toldbod 1641* (Festskrift til Astrid Friis, 1963, s. 65–84). I samme værk som Astrid Friis' lige nævnte afhandling (s. 383–401) demonstreres i *Herman Kellenbenz: Les passeports maritimes du roi de Danemark pour l'année 1691* for et enkelt års vedkommende, hvilke oplysninger der kan hentes i søpasfortegnelserne i det danske rigsarkiv: skibenes hjemsteder, størrelse, ejere og rejser – de sidste oplyses dog i reglen kun omtrentligt: in Muscoviam, in Hispaniam o.s.v. Artiklen gengiver ligesom Astrid Friis' forannævnte en rapport til den 4. konference i Paris i 1959 om søfartshistorie. Rapportbindet indeholder en række artikler om kilderne til søfartshistorien fra middelalderen til 18. årh. Også en del af de øvrige bidrag vil med deres gode litteraturoplysninger være af interesse for den, der skal studere dansk søfart i internationale forbindelser. Til hver rapport knytter der sig et i reglen tomt og intetsigende diskussionsreferat.

Aage Rasch: Asiatisk Kompagnis arkiv (Afhandlinger tilegnede ... Axel Linvald, 1956, s. 301–08) belyser arkivpraksis hos kompagniet og overdragelsen af kompagniarkeviet til staten, hvorimod selve dets indhold kun omtales spredtvis. Af mere principiel karakter er *Kristof Glamann: Valg og vurdering ved benyttelse af kompagniarkeiver. Et metodisk bidrag* (Festskrift til Astrid Friis 1963, s. 143–52). Det er det i mange retninger overvældende kildemateriale til nyere historie, der har foranlediget denne afhandling. Det valgte udgangspunkt, det hollandske ostindiske kompagnis arkiv, ligger uden tvivl uden for de fleste danske historikers umiddelbare interesseområde, men for det metodiske er det valgte udgangspunkt af mindre væsentlig betydning; der fremsættes en række metodiske betragtninger, som vil være både inspirerende og vejledende for den historiker, der arbejder med handelshistoriens kilder. En orientering i benyttelsen af et handels- og industrihistorisk kildemateriale gives også gennem *John W. Oldam: Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv* (Erhvervshist. Årbog 1964, s. 108–135).

Endnu en understregning af, hvor meget der kan hentes i de lokale embedsarkiver gives i *Marius Hansen: Upåagtede kilder til belysning af dansk skibsfart, søhandel og skibsbyggeri* (Handels- & Søfartsmuseets Årbog 1958, s. 93–105). Forfatteren foretager en gennemgang af, hvad Nakskov bys tingbøger og magistratsprotokoller for årene 1690–1720 indeholder til belysning af de i titlen anførte emner. Formålet er at pege på, hvilket stof der kan hentes i de pågældende arkivalier og at anspore til mere generelle undersøgelser.

Bibliografiske hjælpemidler

Det er foruden de løbende hjælpemidler, »Tidsskriftsindeks« og »Dansk Bogfortegnelse« kun lidt, der er kommet. Mens udsendelsen af Historisk Tidsskrifts årsbibliografier er gået i stå, har man planlagt udsendelsen af femårsbibliografier, hvoraf er udkommet *Henry Bruun: Dansk historisk bibliografi 1943–47* (1956, 594 s.). Dette bind er dog ikke blevet fortsat med nogen ny femårsbibliografi; inden længe må man formentlig foretage en reorganisation og planlægning af den bibliografiske virksomhed inden for historien, hvis man vil undgå at havne i helt håbløse tilstande. Det foreliggende bind følger stort set mønstret fra »Erichsen og Krarup«; når dette tilfældige femår er udvalgt, skyldes det, at man har planlagt en bibliografi for årene 1913–42. Mere speciel og delvis dækket af andre bibliografier er *Ulf Kjær Hansen: Danske jubilæumsskrifter. En bibliografi og et forsøg på en vurdering* (1955, 197 s.). Bibliografien omfatter godt 5.000 numre fra 1723 til 1949 og omfatter jubilæumsskrifter af enhver art, altså også skrifter fra kulturelle foreninger, sociale institutioner o.s.v. I bibliografien indgår skrifter fra talrige virksomheder og organisationer inden for handel og industri. Den er ordnet rent kronologisk og inden for årene alfabetisk og er således ret omstændelig at benytte; men den er dog et nyttigt hjælpemiddel til orientering i et ret uoverskueligt materiale. Til bibliografien er knyttet en vurdering af jubilæumsskrifternes hensigt og plads på reklameområdet. Bogen er blevet kritisk vurderet og suppleret i *Vagn Dybdahl: Om jubilæumsskrifter* (Erhvervshistorisk årbog 1955. s. 128–146). En lille nyttig bibliografi er *Fortegnelse over fagforenings- og fagforbunds jubilæumsskrifter samt fagblade på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv* (u.å., 19 s.)

De topografiske bibliografier er meget betydningsfulde, ikke mindst til orientering i den omfattende tidsskriftslitteratur og i de mange samleværker; særlig gør dette sig gældende, når man søger oplysninger om en enkelt virksomhed. For hovedstaden er udsendt *Svend Thomsen, Drude Lange og Irmelin Nordentoft: Københavns bibliografi, 1–3* (1957–60), der omfatter litteraturen indtil 1950, fyldig er også *Åge Bredsted m. fl.: Litteratur om Århus og forstæder* (1959), som rækker indtil 1958. Et enkelt erhverv er blevet bibliografisk dækket i *Ole Karup Pedersen: Dansk landbrugsbibliografi. I. Indtil 1814* (1958, 463 s.), der omfatter både selvstændige skrifter og tidsskriftartiklerne. I et særligt afsnit er medtaget skrifter og artikler om handelen med landbrugets produkter, men med er også skrifter og artikler om enkelte industrier samt om økonomiske forhold i almindelighed.

Publiceret statistik

Foruden de løbende statistiske publikationer om aktuelle emner har Det statistiske Departement i de senere år udsendt en række værker med historisk materiale. Det meste af stoffet har tidligere været publiceret, men nyt er der også, hvortil kommer, at den i reglen meget besværlige og langsommelige udnyttelse

af Statistiske Meddelelser, Statistiske Efterretninger og Tabelværket nu kan spares. De publikationer, det i første række drejer sig om, er *Nationalregnskabsstatistik 1947–1960* (1962), *Danmarks Energiforsyning 1900–1958* (1959), *Landbrugets priser 1900–1957* (1958), *Landbrugets arbejdskraft 1938–1960* (1961), og *Folketal, areal og klima 1901–60* (1964). Nært knyttet til disse publikationer er *Kjeld Bjerke & Niels Ussing: Studier over Danmarks nationalprodukt 1870–1950* (1958, 175 s.) og *Ole Bus Henriksen & Anders Ølgaard: Danmarks udenrigshandel 1874–1958* (1960, 133 s.). Den første bog behandler et kildemæssigt meget kompliceret problem; det gælder især tiden før 1900 – efter 1900 er materialet bedre, og efter 1930 foreligger departementets beregninger. Nationalproduktets størrelse og sammensætning til være et centralt emne, når man beskæftiger sig med periodens økonomi, og selv om der kan rettes kritik mod arbejdet, er det en pionerindsats, der er at foretrække fremfor årelange studier med gustent overlæg, som aldrig ser dagens lys. Nu er der skabt et nyttigt discussionsgrundlag. Til bogens fortjenester må regnes, at den er meget letlæselig, og at den i mange tilfælde er en bekvem genvej ved benyttelse af den statistiske litteratur. En lignende hjælp giver bogen om udenrigshandelen; den orienterer i litteraturen, og, hvad der er det væsentlige, giver et sammendrag af emnet, bragt i en fælles ramme, så vidt dette har kunnet lade sig gøre. Nye resultater som sådanne eller en historisk analyse bringes således ikke; men mange efterregninger og omberegninger, som man hidtil har skullet udføre, når man blot skulle betragte et noget længere tidsrum, er her foretaget af forfatterne.

Meget statistisk materiale fra de sidste årtier er også bekvemt fremlagt og kommenteret i *Poul Milhøj: Danmarks statistik 1–2* (1961, 562 s., 1965, 359 s.), der er en fortsættelse af Warmings og Vedel-Petersens lærebøger i »Danmarks statistik«. Bogen vil med sit righoldige materiale være en særdeles nyttig håndbog for den, der arbejder med moderne erhvervshistorie. Skal en historiker, der ikke er fortrolig med denne side af faget, f.eks. behandle et bysamfunds eller et sogns historie i allernyeste tid, vil Milhøjs bog give et meget nyttigt baggrundstof og samtidigt gøre opmærksom på en del af periodens problemer.

Nyt tilvejebragt materiale er for et ældre tidsafsnit publiceret i *Astrid Friis og Kristof Glamann: A History of Prices and Wages in Denmark, 1660–1800*, bd. 1, (1958, 350 s.). Bogen er resultatet af adskillige års møjsommeligt arbejde med et vanskeligt tilgængeligt kildemateriale. Den bringer kurser for de danske penge og priser for en lang række varer: fødevarer, olie, brændsel, vin, jern m.m. For at gøre bogens oplysninger klare, bringes der værdifulde afsnit om møntsystemet og om mål og vægt. »Prishistorien« vil være en uundværlig håndbog, når man arbejder med handelshistorie; men også når emnet er et bestemt områdes økonomiske udvikling i almindelighed, vil den være nødvendig som generel baggrund.

En prishistorie dækkende Sønderjylland og Holsten foreligger med *Emil Waschinski: Währung, Preisentwicklung und Kaufkraft des Geldes in Schleswig-Holstein von 1226–1864*, 1–2 (1952, 1959, 245, 299 s.). Værket er en kraft-

præstation og præget af megen tænken over problemerne; men jævnligt er materialet spinkelt og lige så ofte for uensartet til at kunne dække de samlede tal, værket bringer. Forfatteren har i *Zur Wirtschaftsgeschichte Schleswig-Holsteins* (Zeitschrift d. Gesellschaft für S.-H.Geschichte, 1960, s. 93–120) taget kritisk stilling til en række anmeldelser af værket. I tilslutning til hovedværket står en redegørelse for ældre kornmålsenheder i *Emil Waschinski: Reduktion des Inhalts alter Getreidemasse, besonders der Tonne, auf heutiges Gewicht* (Festschrift für Otto Schell, 1952, s. 256–261).

En undersøgelse over de nyeste priser er *Kjeld Bjerke: Landbrugets prisudvikling 1860–1957* (s. 207–222 i Kr. Bure: Den vest- og sønderjyske Kreditforening. Hundrede år, 1960), hvor navnlig sammenligningen mellem på den ene side landbrugsvarernes priser og på den anden side løn og forbrugsvarernes priser i vort århundrede har interesse.

Den for al økonomisk historie meget vigtige befolkningsstatistik er forøget med *Aksel Lassen: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960* (1965, 565 s.). Foruden en analyse af befolkningsudviklingen fremlægges for de enkelte dele af landet et stort hidtil ukendt tabelmateriale, jfr. hermed den ovenfor omtalte publikation fra Statistisk Departement om folketallet 1901–1960.

Tiden før ca. 1800

Fra middelalder til ca. 1700

I oversigtsform er tidens økonomiske historie skildret i *Politikens Danmarks Historie* og i *Geschichte Schleswig-Holsteins*, der under redaktion af Olaf Klose udgives i hæfter. Hele middelalderen (ofte også gående ned i den følgende tid) er behandlet i alfabetisk ordnede stikordsartikler i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* (hidtil udkommet bd. 1–10, 1956 ff.); artiklerne bygger ofte på selvstændige kildestudier og er forsynede med gode litteraturhenvisninger. Tilsvarende stikordsartikler, men ikke så dybtgående og med hovedvægten på begreber og institutioner gives i *Johan Hvidtfeldt: Håndbog for danske lokalhistorikere* (1952–56, 519 s.), hvis titel er noget misvisende: historikere af enhver art og retning vil have god nytte af værket.

Selve den økonomiske udvikling i middelalderen har kun i ringe grad tiltrukket forskningens opmærksomhed. Hvad der foreligger, indskrænker sig til et par forskningsberetninger, begge af høj karat. *Poul Enemark: Om problemer vedrørende Friserhandelen* (Jyske Samlinger. Tidsskrift for Danmarks Hist., bd. 5, 1959–61, s. 121–63) er en meget fyldig og klar redegørelse for den tyske, hollandske og svenske litteratur om handelsudvekslingen mellem Norden og Vesteuropa omkring år 800. Oversigten opstiller hovedproblemerne, deres behandling og de opnåede resultater. Den afsluttes med en bibliografi på 190 numre.

Et centralt emne i nordisk middelalder er forholdet til hansestaterne. Det var

hovedemnet på det nordiske historikermøde i Århus i 1957. Som forhandlingsgrundlag udsendtes *Det nordiske syn på forbindelsen mellem Norden og hansestæderne* (1957, 195 s.), hvor Aksel E. Christensen rapporterede fra Danmark og foruden at give en oversigt over den danske og tyske forskning fremkom med en række selvstændige vurderinger.

Et betydningsfuldt kildemateriale til belysning af de retlige rammer for middelalderens handelsliv rummes i de aktstykker, der er udgivet i *Danmarks gamle Købstadlovgivning*. Ved Erik Kromann, bd. 1–5 (1951–1961). Købstædernes handelsrettigheder og stilling over for adelen er også emnet i *Jakob Pasternak: Erik af Pommern og købstadforordningen af 1422, 15. februar* (Scandia, bd. XXVI, 1960, s. 329–42). Mens numismatikken ikke skal omtales her, skal opmærksomheden dog henledes på, at *Gert Hatz: Der Goldmünzenfund von Mel-dorf* (Zeitschrift d. Gesellschaft f. Schleswig-Holst. Gesch. 1957, s. 79–112) giver gode bidrag til belysning af pengeøkonomien i hertugdømmerne i senmiddelalderen.

En række betydelige enkeltheder om senmiddelalderlig økonomi rummes i *Georg Galster: Danske middelalderlige regnskaber. Hof og centralstyre* (1944–53, 836 s.) og samme: *Danske middelalderlige regnskaber. Roskildeskirkens jordebøger og regnskaber* (1956, 422 s.).

Middelalderhistorien slutter med det vanskelige emne: renten i middelalderen, der behandles i *Troels Dahlerup: Bidrag til rentespørgsmålets historie i dansk senmiddelalder og reformationstid* (Festskrift til Astrid Friis 1963, s. 47–64). Afhandlingen viser, hvordan Christian 3.s ågerforordning af 1547 fortsætter gældende kirkelig praksis. Detaljerede undersøgelser af kirkeregnskaber – navnlig flensborgske – viser et faldende renteniveau fra 10 % før ca. 1400 til ned omkring 6, da den kongelige forordning fastsatte $6\frac{1}{4}$, som møntteknisk var særdeles bekvem. – Forbindende middelalder og nyere tid står endelig *Aksel E. Christensen: Øresund og Øresundstold. Et historisk rids*. (Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1957, s. 22–40), der for hele Øresundstoldperioden giver en god, populær oversigt.

Med tiden omkring 1500 begynder antallet af arbejder at tage til. Oversigtens form har *Poul Enemark: Den økonomiske baggrund for de første oldenborgske kongers udenrigspolitik* (Jyske Samlinger, bd. 4, 1957–58, s. 1–20), der er et foredrag, holdt på det nordiske historikermøde i 1957. Kyndigt belyses samspillet mellem udenrigshandel og forholdet til fremmede magter, navnlig de vendiske stæder. Med spredte eksempler vises dels hollændernes fremtrængen til Sundet, dels forbindelsen over landegrænsen, hvor der for hollandsk klæde afsattes stude og korn. Trafikken over landegrænsen er mere indgående behandlet i *Lothar Schwetlitz: Der hansisch-dänische Landhandel und seine Träger 1484–1519* (Zeitschrift d. Gesellschaft für Schleswig-Holst. Gesch. 1961, s. 61–130 og 1963, s. 93–174), der søger at fastslå varehandelens omfang og art samt hvem, der drev den; endvidere rummer afhandlingen en række kildekritiske betragtninger over Gottorp-toldregnskaberne. Skønt mere vendt mod landbruget er

der gode almene oplysninger om konjunkturforløbet i *Volkmar von Arnim: Krisen und Konjunktur der Landwirtschaft in Schleswig-Holstein vom 16. bis zum 18. Jahrhundert* (1957, 238 s.).

Om erhvervsfordeling, indre vandringer og bevægelser i tallet for de forskellige erhvervsudøvere er der fremlagt et stort og nyt materiale i *Hans H. Fussing: Bybefolkningen 1600–1660. Erhvervsfordeling, ambulans, indtjeningssevne* (1957, 125 s.). Nogle af de samme spørgsmål – navnlig vandringerne – er taget op i *Erich Hoffmann: Die Herkunft des Bürgertums in den Städten des Herzogtums Schleswig* (1953, 273 s.), hvor hovedformålet dog er at søge at klarlægge befolkningens nationale oprindelse fra 15. til 18. årh. For Århus bys vedkommende er problemerne undersøgt i *Anna Thestrup: Handelsborgerskaber 1674–1862* (Erhvervshist. Årbog 1961–62, s. 128–147).

Der er herfra i emnets omfang et stort spring ned til de afhandlinger, der bringer spredte detailoplysninger om enkelte erhvervsvirksomheder; men det lidt, der endnu fra denne tid er bevaret af arkiver fra sådanne, gør næsten enhver enkelthed publiceringsværdig. En udgave af en Amsterdam-købmands regnskabsbog over handelen med Danzig foreligger med *N. W. Posthumus: De Oosterse Handel te Amsterdam. Het oudst bewaarde koopmansboek van een Amsterdamse vennootschap betreffende de handel op de Oostzee 1485–1490* (Leiden, 1953). Den meget fyldige indledning (254 sider) skildrer Østersøhandelen i slutningen af 15. årh., navnlig forbindelsen mellem Holland og den tyske Østersøkyst. Som baggrund for dansk handel giver bogen en del, ligesom danske forhold og dansk handelspolitik jævnlige strejfer, uden at der i den henseende siges noget nyt. I den henseende er *Emilie Andersen: Malmøköbmanden Ditlev Enbeck og hans regnskabsbog* (1954, 314 s.) mere væsentlig. Ditlev Enbeck var købmand i Malmø i 16. årh. Fra hans virksomhed er bevaret en på tysk ført regnskabsbog for årene 1521–35, flittigt benyttet af Erik Arup i »Studier i engelsk og tysk handels historie« (1907). Senere har også tyske historikere benyttet regnskabsbogen, der i Emilie Andersens bog er udgivet i sin helhed (den optager 120 af bogens 314 sider). I bogen indgår en biografi af Enbeck, en undersøgelse dels af hans handel, dels af Malmøs handel, samt et stykke om ældre regnskabsførelse; det er en righoldig bog med mange oplysninger, men meget springende: snart er vi i 16. årh., snart i 1912; men til belysning af handelens teknik og organisation i 16. årh. er bogen et væsentligt bidrag. Om en samtidig kollega til Enbeck handler *Svend Ellehøj: Flensborgköbmanden Tile Petersen* (Festskrift til Astrid Friis 1963, s. 85–98), der indeholder korte oplysninger om Flensborgs handel omkring 1500. I en periode efter 1517 var Tile Petersen kongens hirdstyrer og høvedsmand på Island, og der gives spredte bidrag til belysning af konkurrencen mellem hanseater og englændere.

Med *Emilie Andersen: En lille rest af et købmandsarkiv 1567–1585* (Afhandlinger tilegnede . . . Axel Linvald, 1956, s. 46–57) er det påny resterne af et købmandsarkiv, der har inspireret. På grundlag af et halvhundredes breve til borgmester og købmand i Kalundborg Christoffer Fåborg tegnes et billede

af hans handel og skibsfart, navnlig på Amsterdam, men også på nordtyske byer. Afhandlingen oplyser om varer og handelens organisation. Brevene er bevaret ved et tilfælde mellem Christoffer Fåborgs embedsarkivalier i borgmesterarkivet. Hvor vanskeligt det er at klarlægge forhold i dette tidsrum fremgår også af de mange løse ender i *Kirsten-Elisabeth Jessen: Marcus Hess* (Historiske Meddelelser om København 1954–57, s. 345–74). Marcus Hess menes at være den københavnske købmand, som i sidste halvdel af 16. årh. drev den største handel på udlandet; han var tillige Københavns borgmester. Artiklen redegør for hans virksomhed, især for hans forbindelse med kongen. I særlige kapitler behandles Islands- og Sverigeshandelen – den sidste omfattede også betydelige engagementer med den svenske konge. Forretningen svandt ind i 1580'erne, uden at det nærmere kan forklares hvorfor. Det er også kun spredt, hvad der meddeles i *Louis E. Grandjean: En storkøbmand fra Frederik II's tid* (Historiske Meddelelser om København, 4. r., III bd., 1951–54, s.548–52), der giver nogle enkeltheder fra »Kancelliets Brevbøger« om de københavnske købmænd Didrik & Henrik Mumme.

Den for dansk økonomi i denne periode så vigtige studehandel er undersøgt i *Poul Enemark: Adelig studehandel i 16. århundrede* (Erhvervshistorisk årbog 1955, s. 7–20), hvor navnlig redegøres for modsætningerne mellem borgerstand og adel, idet den sidste søgte at placere sig direkte i studehandelen. Dennes omfang undersøges i *Rich. Willerslev: Dansk studehandel fra 1560 til 1660* (Jyske Samlinger, bd. 2, 1952–54, s. 153–81). Gennem et studium af toldregnskaberne kommer forfatteren frem til en række tal for studeeksportens størrelse, dels fra de enkelte landsdele, dels fra landet som helhed. De årlige svingninger sættes i forbindelse med de økonomiske forhold i Europa, og studeeksportens betydning i forhold til korneksporten søges belyst. Resultaterne viser hen til, at eksporten har været større end tidligere antaget (bl. a. H. V. Gregersen i Jyske Samlinger, V, 8. bd., 1947). Adelsens studehandel er i øvrigt behandlet ud fra de publicerede studier i *Svend Aage Hansen: Adelsvældens grundlag* (1964, 345 s.), mens en enkelt Ålborg-købmænds stude- og korneksport belyses i *Poul Enemark: En købmandsskæbne i Ålborg fra begyndelsen af 17. århundrede* (Erhvervshistorisk årbog 1957, s. 7–28). For Fyns vedkommende er de samme emner grundigt studeret i *Jens Kolmos: Fynske købmænds indsats i dansk handelsliv fra slutningen af 16. til midten af 17. århundrede*. (Fynske Årbøger V, 1953–55, s. 212–311), der detaljeret skildrer fynske handlende som stude- og korneksportører, som importører og som købmænd på det lokale marked.

Ind i det 17. århundrede kommer kompagniernes tid. Ofte blev det kun til forsøg, som det vises bl. a. i *Sune Dalgård: Det Petsoriske Kompagni af 1619* (1955, 104 s.). Kompagniet, der skulle handle på det nordlige Rusland, sendte kun skib ud to gange. Bogen giver imidlertid et indtryk af ideen bag kompagnigrundlæggelserne (samspillet mellem stat og private), bringer gode meddelelser om ledende københavnske handelsmænd og uddyber i det hele forståelsen af handelen på Ishavsområderne. Også provinsens handelsstand forsøgte sig med

kompagnier for udenrigshandel; et sådant er emnet for *Poul Enemark: Jens Bang og det ålborgske saltkompagni* (Erhvervshistorisk årbog 1954, s. 7–58). Heri gives en detaljeret redegørelse for Jens Bangs ledelse af et kompagni, der blev oprettet for især at drive salthandel på Spanien, men måtte standse efter få års virksomhed i 1620erne. Ganske enestående er det, at en enkeltmand, storkøbmanden Johan Braem, uden om kompagnierne er i stand til at gennemføre en handelsekspedition til Mauritius; for denne ekspedition redegøres i *Sune Dalgård: Danish Enterprize and Mauritius Ebony, 1621–24* (The Scandinavian Economic History Review, IV, 1956, s. 3–16).

Storhandelens kreds er udmærket belyst i *Johan Jørgensen: Det københavnske patriciat og staten ved det 17. årh.s midte* (1957, 90 s.), der trods det beskedne omfang er et vægtigt bidrag til belysning af »storkapitalens« fordeling i samfundet umiddelbart før enevælden. Bogen placerer først det københavnske patriciat i henseende til afstamning og familieforbindelser, herunder påpeges dets fremmede oprindelse, dernæst vises, hvordan andre ledende samfundsgrupper gennem lån blev afhængige af de københavnske storkøbmænd, der også fungerede som långivere til staten og dermed yderligere underbyggede deres indflydelse; kapitalen blev for en væsentlig parts vedkommende af pengemændene skaffet fra Hamborg og Nederlandene. Forfatteren lægger en afgørende vægt på købmændenes lån til staten som forudsætningen for statsomvæltningen 1660. De danske borgeres, navnlig københavneres lån til staten har forfatteren yderligere uddybet i afhandlingen *Bilanz 1660. Adelsvældens bo* (i Festskrift til Astrid Friis, 1963, s. 153–171), der derved også oplyser om en række enkeltpersoners formueforhold. En populær skildring fra samme kreds er *Louis E. Grandjean: Omkring Hans Nansen. Handels- og søfartsforhold i 1600-talet* (1953). I perioden havde mange sefarder, spanske og portugisiske jøder, i Hamborg forbindelser på dansk pengemarked og med dansk oversøisk handel, således som det også fremgår af *Herman Kellenbenz: Sephardim an der unteren Elbe. Ihre wirtschaftliche Bedeutung vom Ende des 16. bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts* (1958, 606 s.).

Vigtige kildepublikationer til periodens økonomiske historie er også fremkommet. *Henning Paulsen (udg.): Sophie Brahes regnskabsbog 1627–40* (1955, 256 s.) viser udgifter og indtægter i familien hos Holger Rosenkrantz; handelshistorisk har kilden sin værdi ved at opstille en adelsfamilies indkøb: priser, mængder, købssteder. Det købte beskrives jævnlige ret fyldigt. Statens forhold til erhvervslivet er der mange oplysninger om i *E. Marquard og J. O. Bro-Jørgensen (udg.): Prins Christian (V)s breve, 1–2* (1952–56, 650 s., 851 s.). Brevudgaven fra den udvalgte prins' kancelli er et meget værdifuldt supplement til »Kancelliets Brevbøger«, navnlig fra 1631, da prinsen fik overdraget regeringen i hertugdømmerne, og ikke mindst fra 1634, da han også overtog styret af Lolland og Falster. Om handelsforhold og toldpolitik oplyser brevene, der dækker perioden 1626–47, i rigt mål; et fyldigt og gennemtænkt sagregister letter benyttelsen. De mere omfattende *Kancelliets brevbøger* er blevet fortsat med et

bind for årene 1642–43, her er der som i de foregående bind et væld af uvurderlige enkeltheder om det økonomiske liv; en del er der også i *C. Rise Hansen: Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Frederik 3.s tid. 1. bd. 1648–50* (1959, 532 s.).

Om staten og erhvervslivet foreligger en afhandling af *Sune Dalgård: Salpæretolden af 1638–39* (Hist. tidsskr. 11 R., 4 bd., 313–51). Forfatteren viser her, at tolden sikkert også har tjent private spekulationsinteresser foruden at være rettet mod Nederlandene. Statens indgriben – efter enevældens indførelse – er tillige temaet i *Kirsten Glamann: Det ældste danske kommercekollegium* (Festskrift til Astrid Friis, 1963, s. 123–142). Efter udenlandsk mønster oprettede den unge enevælde i 1668 et kommercekollegium, der til 1691 på en række områder fungerede som et koordinerende organ i erhvervspolitikken. Trods et spinkelt kildemateriale er forf. i stand til at tegne et klart billede af kollegiets virksomhed, hvori en række af tidens førende købmænd tog virksom del. På møntvæsenets område søgte kollegiet at skabe en fast politik, men tidligt gled dette kollegiet af hænde; det støttede udviklingen af manufakturvæsenet uden dog at øve afgørende indflydelse. På de merkantilistiske toldruller af 1683 og 1686 øvede kollegiet en væsentlig indflydelse; men under hollandsk pres måtte man i 1691 slække på den politik, kollegiet stod for. Også på andre områder virkede den nye institution, som dog ikke kunne stå sig over for den egentlige centraladministration og de mange, specielle kommissioner, som nedsattes i den periode.

Forbindelsen mellem de ledende kredse og det højeste borgerskab er også et af emnerne i *Johan Jørgensen: Patriciat og enevælde* (Historiske Meddelelser om København 1963 s. 11–62 og 1964, s. 7–89). For den aktive bistand, som Københavns borgere ydede ved enevældens indførelse, modtog de løfter om privilegier m.v. af Frederik 3. Gennem en række eksempler viser J. J., at de virkelige resultater for en dels vedkommende blev pauvre, og at det nye styre indimellem for ganske hårdt frem – også mod sine fordums hjælpere. Artiklen indeholder detaljer om Islandshandelen og om Sophie Amalie som handelspartner. Ikke få af det nye styres folk kom dog med held i kontakt med handelslivet (Hans Schack, Cort Adeler og Christoffer Gabel). I en række yderligere eksempler vises, hvorledes det forhold, at regeringens medlemmer og de ledende i administrationen fik fælles interesser med det københavnske patriciat, fik betydning for arbejdet med at fremme hovedstadens vel – og derved statens. Den nye autoritære magt holdtes i en vis balance af de erhvervsinteresser, som ledende politikere repræsenterede.

Udenrigshandelen i samme periode er undersøgt i *Johan Jørgensen: Denmark's Relations with Lübeck and Hamburg in the Seventeenth Century* (The Scandinavian Economic History Review, XI, 1964, s. 73–116). Afhandlingen viser de to hansestæders omfattende indflydelse i dansk økonomi; der dokumenteres både omfattende lån til dansk erhvervsliv og hansekøbmændenes besøg i danske byer.

18. århundrede

Med en enkelt undtagelse er man i studiet af det 18. århundrede gået uden om at behandle enkeltpersoner eller virksomheder. Interessen har samlet sig dels om den oversøiske handel, dels om den økonomiske politik.

Forholdet til Nordtyskland var stadig et dominerende spørgsmål i dansk økonomi. En af siderne af spørgsmålet søges klarlagt i *Aa. Rasch: Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750–1807* (Erhvervshist. Årbog 1963, s. 74–92). Skibsfartens omfang og varehandelens forskellige grupper fastslås for udvalgte år, hvor toldbøger er bevarede, ligesom det klarlægges, i hvilken udstrækning skibsfarten blev afviklet på danske eller tyske skibe. I en oversigtspræget artikel om amerikansk skibsfart og handel, *J. William Frederickson: American Shipping in the Trade with Northern Europe 1783–1860* (The Scandinavian Economic History Review, IV, 1956, s. 109–125), var forbindelsen med Danmark også blevet omtalt. Mod de fremlagte synspunkter opponerede *Aa. Rasch* i *American Trade in the Baltic, 1783–1807* (The Scandinavian Economic History Review, XIII, 1965, s. 31–64), der med støtte i sundtoldregnskaberne viser, at forbindelsen med København, hvor omladning af kolonialprodukterne fandt sted, var langt mere betydningsfuld end antaget af *Fredrickson*, der baserede sine oplysninger alene på amerikansk materiale.

Mens disse undersøgelser er af mere generel karakter, har de øvrige bidrag til udenrigshandelen samlet sig om enkelttilfælde. Den fortsatte studehandel er emnet i *H. K. Kristensen: En godsejers studehandler* (Fra Ribe Amt 1953, s. 256–66); med baggrund i en pakke kontrakter eller slutsedler i Nørholms godsarkiv skildres studehandel i årene 1758–71. En oversigt bringer handlernes navne, antal stude de enkelte år, priser og drivetid. En anden opgør købs- og salgspris samt fortjeneste. Om bestræbelser på at skaffe slaver til St. Croix handler *Georg Nørregård: På slavetogt til Madagascar 1737–1739* (Handels- og Søfartsmuseets årbog 1955, s. 20–48); forhåbninger om profit på Vestindiehandelen strakte også til provinsen. I *Emanuel Sejr: Århus vestindiske Handelselskab* (Erhvervshist. årbog 1961–62, s. 47–72) er det især den hjemlige organisation af dette kompagni fra 1780'erne, som bliver behandlet. Det økonomiske grundlag for kompagniet faldt bort gennem Versaillesfreden 1783; det samme var tilfældet med det såkaldte Handels- og Kanalkompagni, der blev oprettet 1782 og kun levede et par år. Sammenbruddet fremskyndedes af et fejlslagent forsøg på at etablere handel på Nordamerika, et forsøg, som er taget op til undersøgelse i *Jens Holmgaard: En dansk handelsekspedition til Nordamerika 1783* (Erhvervshist. årbog 1957, s. 29–56).

Blandt varerne om bord på skibet, der sejlede ud på den mislykkede ekspedition, var også varer tilhørende den københavnske købmand Niels Ryberg. I *Aa. Rasch: Niels Ryberg. 1725–1804* (1964, 430 s.) er der givet en skildring af hans liv og virksomhed, der står som et hovedbidrag til dansk økonomisk historie i 18. århundrede. Her redegøres for handel bl. a. på Island, Finmarken,

Frankrig, Vestindien, U.S.A. og asiatiske pladser, ligesom hans arbejde inden for de forskellige kompagnier og som bankier, industridrivende og godsejer nøje følges. Endelig redegør et særligt kapitel for hans betydelige indsats inden for assurancevæsenet. Dette sidste er i øvrigt også kort omtalt i *Louis E. Grandjean: Dansk søforsikrings fædre fra 1726. Personligheder og miljø* (Handels- og Søfartsmuseets årbog 1955, s. 77–84), en populær artikel om de seks stiftere af Det kgl. octroyerede Sø-Assurance-Compagni. I *Jens Pilegård: Hørvælingsinstituttet på Lykkensæde* (Fynske Årbøger 1953–55, s. 52–153) redegøres for dette instituts historie fra 1793, hvor en af Rybergs folk oprettede det, til ind i 19. årh. Til instituttet var knyttet et linnedmanufaktur.

Blandt Rybergs mange oversøiske ekspeditioner gik også nogle til Isle de France eller Mauritius; en opblomstring af dansk handel på denne ø i tiden 1793–1807 er emnet for *Aa. Rasch: Dansk handel på Isle de France* (Erhvervs-hist. årbog, 1953, s. 7–27). Den vigtigere handel på Bengalen analyseres på nyt kildemateriale i *Ole Feldbæk: The Danish Trade in Bengal 1777–1808* (The Scandinavian Economic History Review, XII, 1964, s. 26–60), *Kristof Glammans* afhandling fra 1947 i *Historisk Tidsskrift om Asiatisk Kompagni 1732–72* er lidt ændret og forkortet offentliggjort i *Scandinavian Economic History Review* (VIII, 1960, s. 109–149).

Udenrigshandelens regulering ad toldpolitisk vej er behandlet i *Aa. Rasch: Vognimport i det 18. århundrede* (Historiske Meddelelser om København, 4. r., 3 bd. 1951–54, s. 367–74) og i *Aa. Rasch: Dansk toldpolitik 1760–1797* (1955, 362 s.). I den lille afhandling gennemgås som et eksempel på merkantilismens praksis toldsatserne på luksusvogne; bogen om toldpolitikken er ikke alene en behandling af selve denne, men også en detaljeret undersøgelse af toldforvaltningen og de toldpolitiske synspunkter. Et betydningsfuldt bidrag til belysning af merkantilismens og til den udenrigske handels historie foreligger med *H. V. Gregersen: Den lüneborgske saltoktroi. Et bidrag til salthandelens historie i hertugdømmet Slesvig* (1962, 284 s.). Det centrale i bogen er det privilegium, som Lüneborg saltkontor fik 1711–12 på salthandelen i Slesvig og delvis Holsten, som atter blev hævet 1728, uden at det betød en endelig frigørelse af salt-handelen. Bogen belyser dog salthandelen videre end til selve oktroien og udnytter bl. a. Lillebælttoldregnskaberne og engelske havnebøger til at vise salt-handelen med England.

En vigtig bankhistorie foreligger med *Erik Rasmussen: Kurantbankens forhold til staten 1737–73* (1955, 293 s. + bilagsmappe). Heri behandles ikke alene bankens forretningsgang, men også de almindelige konjunkturer, således at bogen bør benyttes også af den, der ikke just studerer pengevæsenets historie. Til dette kommer, at der spredt i bogen er en række kildekritiske betragtninger af almen interesse for den historiker, der arbejder med regnskabsmateriale. Som titlen angiver, koncentrerer bogen sig om forholdet til staten, det vil især sige långivning, mens banken i øvrigt var anlagt for at fremme erhvervslivet. Endnu

mangler en bog om bankens forhold til erhvervslivet. Mod nogle af bogens resultater og den anvendte metode rettede Povl Bagge indvendinger, som forfatteren besvarede (Historisk Tidsskrift 11. række, 5. bd., 1956, s. 164–198).

For den umiddelbart følgende periode foreligger en betydningsfuld og nybrydende redegørelse for dansk pengepolitik og navnlig for teorien om denne i *Knud Erik Svendsen: Monetary Policy and Theory in Denmark, 1784–1800* (The Scandinavian Economic History Review X, 1962, s. 38–77, og XI, 1963 s. 1–26).

De erhvervspolitiske standpunkter er også emnerne i *Anne Riising: Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af forrige århundrede*. (Erhvervshist. årbog 1958, s. 99–134) og i *Troels Fink: Økonomisk debat i Slesvig og Holsten mellem 1773 og 1807 belyst ved befolkningens ønsker og krav til regeringen* (Erhvervshist. årbog 1955, s. 35–87). Begge afhandlinger viser, hvordan fysiokratisme og liberalisme trængte frem i de toneangivende lag; mens den første afhandling stort set holder sig til dette, går den anden længere ned på samfundsstigen og viser derved, hvordan de nye tanker ikke trængte frem hos kræmmere og håndværkere. Fastholden ved privilegier hos provinsbyernes handlende træffes også i *Gunner Rasmussen: Fra Købstad-handelen i det 18. årh. En lollandsk klage fra 1762*. (Erhvervshist. årbog 1954, s. 126–148).

Fra 1800 til i dag

Den almindelige udvikling

Det økonomiske liv i almindelighed indgår for denne periode også i mere almene fremstillinger som Politikens Danmarks historie og *Axel Steensberg: Dagligliv i Danmark i 19. og 20. århundrede 1–2* (1963–64, 683 og 720 s.). I dette værk behandler Niels Oxenvad i »marked og torv« (bd. 1) en vigtig side af vareomsætningen, der døde ud med det 19. årh., selv om torvehandelen stadig eksisterer. Emnet er markedets og torvets organisation, varerne og folkelivet. I J. L. Østergårds »i butik og værksted« skildres butikstyper, deres vareudvalg og de handlendes uddannelse til omkring 19. årh.s midte; det samme emne tager han derefter op i 2. bind under titlen »ekspedient og købmand«. Om samfærdselen fortæller Erik Kjærsgård i 1. bind – vognkørsel, post og færgeruter – og Gunnar Sandfeld i 2. bd., hvor særlig jernbanernes persontransport i årtierne omkring 1900 optager pladsen, mens emner som godstransporten, lastbiler og rutebiler næsten ikke omtales. Afsnittene er gode og samler et betydeligt spredt stof, ligesom der også er gjort enkelte selvstændige kildestudier. Et gennemgående træk er en vis mangel på kildekritik: vurdering af, hvilke kvantiteter, talstørrelser, de enkelte oplysninger står for, og der mangler ofte en afvejning af det enes betydning i forhold til det andets.

Den økonomiske historie som helhed er taget op i *Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750* (1962, 305 s.). Bogen er egentlig skrevet som

lærebog for økonomistuderende ved universiteterne, men vil i almindelighed være en god oversigt. Fremstillingen er samlet i syv afsnit, der hver føres igennem fra 1750 til i dag: Landbruget, håndværk og industri, arbejdsmarkedet, handel og transport, pengevæsenet og social sikring. Til hvert kapitel er en kort litteraturfortegnelse. Den manglende periodeinddeling kan forekomme noget hårdhændet, men har også sine store fordele. Forfatteren har ikke tilstræbt nye forskningsresultater, men har kun villet præsentere det, vi ved i dag.

Enkelte tidsafsnit eller sider af udviklingen foreligger der også bidrag til. På indgående arkivstudier både i Frankrig og Danmark bygger *Kirsten Heils: Les rapports économiques franco-danois sous le directoire, le consulat et l'empire. Contribution à l'étude du système continental* (Paris 1958, 233 s.), der behandler de dansk-franske handelsforbindelser i årtierne omkring 1800. Før revolutionen udførtes til Frankrig tømmer og fisk og hjembragtes vin og modeartikler. Fra 1795, da Frankrigs oversøiske handel gik i stå, fik vi en betydelig reeksport af oversøiske produkter; efter den påtvungne alliance med Frankrig i 1807 fulgte en periode, hvor denne samhandel blev slået i stykker. I bogen er der gode orienteringer i det handelsstatistiske kildemateriale.

I kapitlet »handel og søfart« i *Georg Nørregård: Efterkrigsår i dansk udenrigspolitik 1815–24* (1960, 208 s.) redegøres for det handelspolitiske forhold til udlandet. Kun en enkelt handelstraktat blev afsluttet i perioden, nemlig med Prøjsen i 1818, mens det ellers blot blev til tilløb og forsøg eller løsning af enkeltproblemer. Trods langvarige og indviklede forhandlinger opnåede man ikke en ordning af forholdet til Norge, også genopbygningen af konsulatsvæsenet skabte problemer, og omkring Sundtolden var der begyndende uro. Forfatteren omtaler tillige koloniernes handelspolitiske situation og forholdet til Barbareskstatene. Kildematerialet er udelukkende de diplomatiske aktstykker; de faktiske forhold undersøges ikke, heller ikke som baggrund for de diplomatiske aktioner. – Nævnes skal også, at offentliggjorte breve og dagbøger og erindringer fra politikere i reglen indeholder et betydeligt stof vedrørende den økonomiske politik. Det samme gælder den række af statsrådsprotokollerne fra 1848–63, som Rigsarkivet begyndte at udgive i 1954.

Videre favnende, end titlen lader formode, er *Kjeld Winding: Frihandelsproblemet i Danmark 1855–1863* (1959, 379 s.). Bogens første formål er at undersøge 1863-tariffens tilblivelse. Den griber imidlertid ret langt tilbage, idet den begynder med den toldpolitiske situation 1830–54; for disse års vedkommende redegøres for importen af en række varer og priserne på disse – herunder meddeles værdifulde resultater af undersøgelser over handelsstatistikens pålidelighed. For bogens hovedperiode skildres frihandelsbevægelsen i Danmark, arbejdet på den nye tarif og dennes gennemførelse. Spredt i den veldokumenterede og trods emnet letlæselige bog gives oplysninger af værdi for handelens personhistorie og om de enkelte varers omsætning.

Mere speciel er *Henny Glarbo: Danske i England* (1956, 126 s.), der er delt i tre afsnit, hvoraf kun en del af det sidste berører erhvervslivet; her fortælles

om tilfældige håndværkeres Englandsbesøg i 19. årh., mens de jævnlige besøg af handelsmænd kun lige nævnes.

Om Englandshandelen handler *A. E. M. Tang: Om Studehandel i 1849* (Hardsyssels Årbog 1962, s. 109–26), der gengiver en tale eller et foredrag af godsejer T. med et historisk rids og beretning om personligt initiativ for eksport til Holland og Frankrig og for Hjertings og Aggerkanalens udnyttelse til eksport til England.

I en enkelt concerns historie er samlet flere sider af den økonomiske udvikling siden slutningen af 19. århundrede; det er *Poul Graae: Fra drittel til dåse. Esmann-Plum:rose 1864–1964* (1964, 315 s.). Virksomheden blev grundlagt i 1864 i Odense af E. F. Esmann, som lagde sin forretning an på korn og smør, senere udstræktes virksomheden til hovedstaden, og mens man stadig opretholdt det engelske marked, gik man, nu under anførsel af H. P. Hjerl Hansen, energisk ind på det russiske marked. Videre beretter bogen om Det Sibiriske Kompagni, Det almindelige Handelskompagni, smørekporten ned gennem årtierne, optagelsen af konservesfabrikation af forskellig art og overtagelse af en række virksomheder fra beslægtede områder. Fremstillingen er god og instruktiv, men holder sig meget til de ydre manifestationer; jfr. Inger Marie Plums arbejde omtalt side 499.

Den økonomiske udvikling i en enkelt landsdel er temaet i *Wilhelm Hahn: Schleswig-Holsteins Eingliederung in den deutschen Wirtschaftsraum* (Festschrift für Otto Scheel, 1952, s. 207–234). Afhandlingen bringer en række illustrerende data, mens problemet, hvilke specielle virkninger indlemmelsen i Tyskland fik, kun er taget op sporadisk.

I denne periode af erhvervslivets historie udvikles også reklamen. Til belysning af reklamens historie foreligger allerede adskillige arbejder. Professor Max Kjær-Hansen ved Handelshøjskolen i København har været organisator og foregangsmand. Reklamebureauerne begyndte i slutningen af 19. årh., men fik først nogen betydning efter 1. verdenskrig, således som det vises i *Max Kjær-Hansen: Reklamebureauet. En undersøgelse og vurdering af reklamebureauernes udvikling og placering i dansk erhvervsliv* (1958, 95 s.). Forfatterens kilde-materiale (som næsten ikke nævnes) har, som man kunne vente, øjensynligt været meget spinkelt, og en lang række centrale problemer berøres end ikke; men der tegnes en hovedlinie, som nok kan være udgangspunkt for videre videnskabeligt arbejde. Længere bagud rækker *Jørgen Arup Hansen & Bente Gaunt: Det danske reklamesprog* (1953, 85 s.). Bogen falder i to hovedafsnit; det første belyser rent filosofisk det nutidige reklamesprog, mens det andet behandler reklamesprogets udvikling fra ca. 1735 til omkring 1950. Trods meget alvorlige metodiske brist er der dog samlet et materiale, som uden tvivl giver en rigtig periodeinddeling. Den første, 1735–1860, kaldes annonceteksternes barndom og karakteriseres som en tid, hvor teksterne var rent informative, anden periode afgrænses af 1860 og 1922, og betegnes som lømmelalderen med ukontrollable overdrivelser, i den følgende tid skabes dernæst det moderne reklame-

sprogs mange former. Mere økonomisk eller rettere statistisk beskrivende er *Max Kjær-Hansen: Annoncemarkedets reaktioner. En analyse af annonceringsudviklingen i de store københavnske morgenblade og af de faktorer, der har bestemt annoncemængden i årene 1929–33* (1953, 90 s.). Hovedindholdet er her først og fremmest en klarlæggelse af annoncerens placering i de københavnske blade, og hvad der betinger fordelingen mellem disse, mens spørgsmålet om, hvilke faktorer der har bestemt annoncemængden, kun i mindre grad er belyst bortset fra hovedresultatet, at stigende beskæftigelse øger annoncemængden. En mere speciel reklameform er taget op til undersøgelse i *E. Kjeldgaard: Biografreklamen i Danmark* (1959, 163 s.). Emnet er undersøgt med stor omhu og grundighed; forud for det mere teoretiske afsnit går en godt 100 sider stor redegørelse for biografreklamens historie tilbage til begyndelsen af århundredet. Efter 1920 begyndte væksten i denne reklameform at tage stærkt til efter ca. 1935. Der behandles både den økonomiske form, bureauernes arbejde og filmenes karakter (tema m.m.). Et forbausende stort antal af de ældre reklamefilm er endnu bevaret. Beklageligvis mangler bogen fuldstændig redegørelse for kildematerialet. For det teoretiske studium af reklamen er redegjort i *Peter Olufsen: Diplomstudiet i salgsgorganisation og reklame 1930–1955* (1955, 120 s.). HD-studiet i reklame var det mest revolutionerende emne, man tog op, da den egentlige handelshøjskoleundervisning blev grundlagt i 1920'erne. Bogen skildrer studiets udvikling: krav, undervisningens former, elevtal og lærere. Til dette føjes oversigter over det videnskabelige forskningsarbejde i tilknytning til studiet.

Nært knyttet til reklamens historie er det, der behandles i *Vagn Dybdahl: Den illoyale konkurrence. Begrebets opståen* (Erhvervshist. årbog 1952, s. 90–107), hvori der gennem en belysning af de hårde konkurrenceformer og den pågående reklame opridses baggrunden for loven af 1912 om illoyal konkurrence. Den første udvikling af den kollektive branche- og nationsreklame er skildret i *Vagn Dybdahl: Dansk industri og de store udstillinger 1889–1914* (Erhvervshist. årbog 1960, s. 7–26).

Et nyt erhverv, der også begyndte omkring 1900, er revisionsvæsenet. Om baggrunden for dette, der snart skulle gribe ind i alle grene af erhvervslivet, handler *Sigurd Rambush: Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat* (Erhvervshist. Årbog 1954, s. 79–126), hvor der også meddeles oplysninger om bankkriserne i begyndelsen af århundredet. Revisorstandens historie er behandlet i *Foreningen af statsautoriserede revisorer 1912–1962* (1962, 339 s.), der dels gennemgår foreningens kronologisk ordnede data, dels bringer et biografisk leksikon over revisorer.

Penge og pengeinstitutter

Pengehistorien i almindelighed er behandlet i *Svend Åge Hansen: Pengevæsen og kredit 1813–1860* (1960, 245 s.) Forfatteren bygger næsten udelukkende

på tidligere publiceret stof, men af vidtspredte detailoplysninger er det lykkedes at skabe et helhedsbillede, som ikke tidligere har foreligget, og at give en række enkeltforeteelser en ny belysning. Bogen behandler pengevæsenets organisation, statens indgreb og Nationalbankens virksomhed, endvidere Hamborgs indflydelse, og de private bankiers, sparekasserne og bankerne samt kreditforeningernes første tiår.

Problemer omkring renteniveauet er emnet i *Sigurd Jensen: Liberalisme contra patriarkalisme. En episode af striden mellem land og by i det 19. århundrede*. (Historiske meddelelser om København 1959–60, s. 307–18.) Her meddeles træk af debatten om maksimalrenten, der blev afskaffet ved lov af 6. april 1855. Ikke mindst fra landboside frygtedes det, at den nye tingenes tilstand ville medføre en stigning i renteniveauet, hvad der også var rigtigt. Hertil kom, at landboerne var ivrige efter at beholde de lokale kapitaler til lokalt brug, hvad der ville blive vanskeligt under »kræfternes frie spil«. Et lovforslag om maksimalrentens genindførelse nød ikke fremme. Renteniveauet er behandlet i *John W. Oldam: Danmarks høje renteniveau: En særlig tradition?* (Erhvervs-hist. årbog 1963, s. 119–159). Undersøgelsen går tilbage til 1876 og viser, at først fra omkring 1939 er der tale om, at Danmarks renteniveau ligger højere end de omkringliggende landes; efter 2. verdenskrig har der i reglen været højere renteniveau i Danmark, men dette skyldes for en del vanskeligheder ved at styre aktiviteten ad finanspolitisk vej.

Nært knyttet til rentespørgsmålet er kapitalens placering. Dette vanskelige emne er med stor kyndighed behandlet i *Sigurd Jensen: Nogle oplysninger om det københavnske borgerskabs formueforhold og formueplaceringer ved midten af det 19. årh.* (Historiske Meddelelser om København 1954–57, s. 596–640). Med hovedgrundlag i godt 600 eksekutor- og kommissarieskifter (der sædvanligvis omfatter større boer) for tiden 1840–65 redegøres for, hvem det var, der i det københavnske borgerskab ejede formuer, hvor store disse var, og hvad de anvendtes til, *hvis* de anvendtes. En vigtig baggrund for formueskabelse var sikring af alderdommen og opretholdelse af den sociale position. Ikke mindst det sidste krævede, hvis erhvervsindtægterne skulle svigte, henlæggelser med betydelige renteaftkastninger. Den handlende var ofte svært stillet, fordi han med de vekslende konjunkturer kunne blive tvunget til at aktivisere væsentlige dele af sin kapital i sin egen virksomhed. Investeringsmulighederne for kapitalisten med den reserve var mange: Industriaktien (som adskillige brændte sig på), kreditforeningsobligationer, jernbane- & bankaktier. Særlig vigtige var dog de private lån, selv om de ydedes inden for snævrere kredse, hvor mange andre hensyn end hensynet til produktiviteten gjorde sig gældende. Som helhed taget var perioden passiv, hvilket bl. a. fremgår af de betragtelige mængder af udenlandske værdipapirer, der kom ind i landet.

De centrale penge- og bankforhold omtales i *Carl Thalbitzer: Da vort århundrede vågnede* (1955, 148 s.) I dette erindringsbind af Finanstidendes grundlægger og redaktør indtages skildringen af forholdene i Nationalbankens ledelse

1902 til 1914 en fremskudt plads med belysning af arbejdsforholdene i banken og med karakteristikkere af dens direktører; endvidere rummer bogen enkeltheder om Landmandsbankkriserne. Mens den egentlige pengepolitik er emnet i *Einar Cohn: Danske pengeforhold 1914–1936* (1963, 138 s.), der dog ikke er nogen samlende analyse af periodens pengeforhold, men derimod snarere en række enkeltsituationer, hvor de rent mekaniske begivenheder belyses bl. a. på grundlag af Nationalbankens direktionsprotokoller. En række penge- og bankpolitiske forhold er også omtalt i *C. V. Bramsnæs: Erindringer* (1965, 245 s.); en kort oversigt foreligger med *Heinrich Schlebaum Larsen: Udviklingen på det danske penge- og kapitalmarked 1948–1953* (Nationaløk. Tidsskr. 1954, s. 117–134).

Inden for bankhistorien er yderligere kommet talrige værker, men om mange af dem gælder, at bankverdenen ikke kan være dem bekendt. Det ydre er der ikke noget i vejen med, men ved nærmere eftersyn viser det sig, at der er tale om store checks uden dækning. Det ville være fuldt legitimt, hvis bankerne havde sagt, at man ikke ønskede historie, men prestigereklame; man har imidlertid forsøgt sig med begge dele og gennemgående med lige ringe held.

Ved De danske Provinsbankers Forenings 50-års jubilæum udgav foreningen *Erik Krogstrup (red.): Bankerne og samfundet* (1955, 252 s.), der er et veltilrettelagt og meget givende skrift. Det samler mangfoldige spredte oplysninger, men bringer ikke oplysninger om anvendt litteratur og andre kilder. Til gengæld har det, om end på et spinkelt grundlag, forsøgt at besvare en lang række af de spørgsmål, som de fleste andre forfattere ikke har forstået at stille. Der redegøres for perioderne i bankgrundlæggelserne, for ændringer i aktivplaceringerne og i likviditetsgraden, endvidere for en række indre forhold: bygningerne, kontortiden, forretningernes art og kontorinventaret; endelig behandles forholdet til sparekasserne og til lovgivningen. To af bogens kapitler giver et rids af Nationalbankens diskontopolitik fra 1904 til bogens udgivelse.

Almindelige økonomiske forhold er også hovedemnet i *I. Selvejer: Kongeriget Danmarks Hypotekbanks 50-års virke* (1956, 79 s.). Der berettes kort i kronologisk orden om Hypotekbankens virksomhed for at tilvejebringe udenlandsk kapital; i særskilte kapitler behandles bankens administration af Tiendebanken og de forskellige byggelån. Adskillige væsentlige punkter i denne særegne banks arbejde vil stadig kræve en systematisk undersøgelse.

Et omfattende og også for den almindelige bankhistorie betydningsfuldt arbejde er *Einar Cohn: Privatbanken i København gennem hundrede år 1857–1957* (1. halvbd. 1957, 2. halvbd. 1958, 577 s.). Bogen burde rettelig have titlen »Privatbanken og de vekslende konjunkturer«, for selv om bankens forskellige forretninger og omfanget af dem omtales, er der dog meget egentlig bankhistorie, som ikke er med. Derimod behandles indgående de skiftende økonomiske tilstande, og hvordan de påvirkede banken og med stadigt udblik til bankvæsenet i almindelighed. Et fyldigt afsnit redegør for bankens forhold til Alberti. Dagliglivet i banken fortælles der om i *Olav Holst: Glimt af livet i Pri-*

vatbanken gennem 100 år (1957, 85 s.); selv om det lille skrift, udgivet af bankens personaleforening, er ganske upretentiøst, giver det dog en række gode enkeltheder om banklivet set fra personalets synspunkt. Om C. F. Tietgens og dermed Privatbankens bestræbelser for i 1863 at grundlægge en bank i Göteborg handler et kapitel i *Ernst Söderlund: Skandinaviska Banken i det svenska bankväsendets historia 1864–1914* (1964, s. 1–29). Om Tietgen og Privatbanken meddeles også enkeltheder i *Olle Gasslander: Bank och industriellt genombrött. Stockholms Enskilda Bank kring sekelskiftet 1900*, 1–2 (1956–59); en intimere kontakt havde denne bank imidlertid med Isak Glückstadt og Landmandsbanken, som da også er hyppigt omtalt i bogen.

Blandt de mange bankjubilæumsskrifter er *Kristian Møller: Actieselskabet Veile Bank 1854–1954* (1954, 120 s. + 20 plancher) vel det fyldigste med oplysninger om omfanget af bankens engagementer perioden igennem og gode karakteristikker af de ledende mænd samt en solid kronologisk gennemgang af hovedpunkter i bankens historie. Blot så vigtige ting som karakteristisk af kunderne, personalets lønforhold, redegørelse for bankens geografiske grænser foruden bankteknikkens udvikling mangler dog. Et i det ydre meget beskedent jubilæumsskrift hævder sig også dels ved en god systematik, dels ved det udvalgte stof; det er *P. Hauge & B. Paldrup: Banken for Vejen og Omegn* (1953, 49 s.). Her er med grundlæggelsen, aktiekapitalens vækst, afdelingskontorer, direktører, ledelse – hver med sit kapitel i stedet for en uoverskuelig kronologisk gennemgang; endvidere er der en statistisk behandling af omsætningen med andre sider af det økonomiske liv, bankens vekselomsætning, kassekredit- og indlånskonto sammenlignet med andre banker og kreditgivningen fordelt på virksomhedsarter.

Flere bankers historie foreligger behandlet i forholdsvis fyldige, kronologisk disponerede bøger. Landets næstældste private bank er skildret i *E. Herrek-Hansen: Middelfart Bank 1854–1954* (1954, 77 s., 8 statistiske tavler), hvori navnlig bemærkes en god redegørelse for bankens kriseår omkring 1930. Den ældste jyske bank er emnet i *Holger Jerrild: Den lange rejse. Randers Diskontoo og Lånebank gennem hundrede år. 1854–1954*. (1954, 71 s., 8 billedplancher); banken var, ligesom Vejle Bank, en direkte følge af den jyske købstadsforenings drøftelse i april 1854 af det ønskelige i oprettelse af jyske banker. Bogen holder sig næsten udelukkende til at behandle vedtægtsforhold og skildre de ledende mænd. Det personalhistoriske er også det væsentlige i *Carl Hermansen: Hjørring Diskontobank 1855–1955* (1955, 132 s.), endvidere berettes om bankens bygningsforhold og om oprettelsen af det betydelige antal filialer i Vendsyssel, ofte under selvstændige navne, Hirtshals Bank, Tårs Bank o.s.v.

En halv digterisk form er valgt i nogle jubilæumsskrifter, forfattede af cand. polit. *Kristian Møller*, der efter lederstillinger i bankernes organisationer nu er direktør i Andelsbanken. Det drejer sig om følgende tre skrifter: *Et sekel genspejlet i slægtskorrespondance med tilknytning til Diskonto- og Lånebanken i Maribo, 1854–1954* (1954, 108 upag. s.), der i en fiktiv korrespondance for-

tæller om begivenheder i bankens historie, *Banken for Slagelse og Omegn 1857–1957. Fem tidsskildringer* (1957, 84 s. 10 plancher), hvor der i en række situationer fortæles om banken på baggrund af tidshistorien, og *Amagermandens dagbog. Amagerbanken 1903–1953* (1953, 60 s.); i det sidste skildres bankens historie (grundlagt som Kastrup Bank) i en aktionærs fiktive dagbog, som ved flittig benyttelse af aviser og andre kilder giver en fyldigere bankhistorie end de to andre. Set fra et historisk synspunkt er det en noget betænkelig form, der er anvendt i disse tre bøger, men oplysningerne er solide, og formen har uden tvivl sikret bøgerne læsere, også fordi de er særdeles velskrevne. Alle slutter med statistiske oplysninger om de tre bankers udvikling.

I *Niels P. Bjerregård: Landbobanken i Skive. Salling Bank (1951, 59 s.)* fortæles om nogle af de ledende mænd fra grundlæggelsen i 1876 og frem og om vedtægternes indhold, egentlig bankhistorie er der slet ikke forsøgt. En overgang, 1918–26, var banken filial af Landmandsbanken, og et afsnit af bogen behandler problemet lokalbank eller filial. En bank, der fra starten var baseret på filialer, behandles i *Kristian Møller: A/S De københavnske Forstæders Bank 1902–1952* (1952, 110 s., 8 plancher), der er en solid kronologisk gennemgang af bankens historie med en række oplysninger om bankens økonomi; banken virker i en række forstæder fra Måløv i nord til Køgebugt i syd. En interessant episode i bankens historie var en offentlig debat i 1910 om direktørernes arbejde uden for banken. Det var i øvrigt et alvorligt problem for de første provinsbanker, at de ikke var store nok til at aflønne direktører med fornøden indsigt og position, men måtte lade direktørhvervet være et ben for sagførere, forretningsdrivende o.a. med risiko for sammenblanding af private og bankmæssige interesser. En anden bank, der også fra starten var baseret på filialer, er emnet i *Erik Krogstrup: En banks virke. A/S Nordsjællands Bank gennem 50 år. 1906–1956* (1956, 63 s.); banken har hovedkontor i Helsingør og filialer i Tisvildeleje, Gilleleje og Esrum. Foruden de ydre begivenheder gives der i nogle tabeller en oversigt over bankens økonomi.

Et gennemgående træk i de forskellige bankhistorier er, at der ikke siges noget om, hvem bankens aktionærer er – her tænkes ikke lige på navnene, men derimod på, hvilken geografisk og social kreds aktionærerne repræsenterer. En undtagelse forekommer i *Edw. Mitens: Føroya Banki 1906–56* (1956, 80 s., også på færøsk), hvor det et par steder nævnes, at Landmandsbanken er den største aktionær. I øvrigt bringer bogen kun beskedne oplysninger om selve bankens historie, idet hovedparten af teksten gengiver de årlige generalforsamlingsberetninger, hvor øernes almindelige økonomi er emnet; et mindre afsnit handler om udstedelsen af færøske pengesedler under 2. verdenskrig. I *Lollands Handels og Landbrugs Bank 1907–1957* (1957, 60 s.) meddeles det også, at Handelsbanken trådte ind som hovedaktionær fra starten. Skriftet tegner bankens historie på baggrund af den almindelige økonomiske udvikling; af særlig interesse er omtalen af konkurrencen med en anden Nakskovbank og senere med Landmandsbanken inden dennes sammenbrud.

Rene oversigter foreligger i flere tilfælde. Det drejer sig om *Kristian Møller: ... en dag i banken. Kolding Låne- og Diskontokasse 1856–1956* (1956, 32 s.), *Kristian Krarup: Hadsten Bank 1908–58* (1958, 40 s.) og *Alfred Kåe (red.): Fra vor del af landet* (1961, 169 s.), der er udsendt af Ringkjøbing Landbobank på 75-års dagen for stiftelsen og i øvrigt fortrinsvis bringer bidrag til egnens historie; det samme er tilfældet med *S. Brink: Frederikssund og Omegns Bank 1907–1957* (1957, 70 s.) og med *Salomon J. Frifelt: Ved et vejkryds. Tarm Bank, dens by og egn 1911–61* (1961, 126 s.) Oversigtspræget er endvidere *Handels- og Landbrugsbanken i Hjørring 1929–54* (1954, 32 s.) – banken byggede på den standsede Vendsysselbank, stiftet 1904, og *Købmands- og Håndværkerbanken, Århus 1955* (1955, 20 s.), som egentlig blot er en udvidet årsberetning med nogle sider om udviklingen siden stiftelsen 1905. *Skjern Bank 1906–1956* er ikke bankhistorie, men en samling vittigheder opsat à la »Blæksprutten«.

Den manglende problemstilling, som kendetegner bankhistorierne, træffes også, når man betragter det betydelige antal sparekasehistorier. Centrale økonomiske spørgsmål står ubesvarede; blot noget så væsentligt som et svar på spørgsmålet: hvor kommer indlån og indtægter fra? må man gennemgående lede for-gæves efter. Ind imellem forekommer opgørelser over udlånsmassen; men hvilke indtægter, der kommer fra de enkelte dele af den, hører man ikke om. Der redegøres heller ikke systematisk for, hvem der sparer op, og hvor meget de enkelte grupper sparer. De senere års debat om pengeinstitutternes filialpolitik har heller ikke affødt behandlinger af de enkelte filialers rentabilitet, hvad der ellers ville have været meget naturligt. Gælder det personerne i pengeinstitutterne, som ellers optager så megen plads i de fleste fremstillinger, så mangler der forsøg på at klarlægge væsentlige problemer: hvordan kommer man i bestyrelse henholdsvis repræsentantskab? Hvordan er magtfordelingen mellem formand og direktion og mellem direktion og personale? Den væsentlige grund til misøren er næppe, at man ikke ønsker disse spørgsmål besvaret, men at man benytter sig af inkompetente forfattere. Den samme ledelse, som aldrig kunne tænke sig at lade bygningens varmeanlæg udskifte af en bekendt eller medarbejder med metalsløjld som hobby, benytter uden tøven en sådan med lidt historisk interesse, når det gælder udarbejdelsen af jubilæumsskriftet.

Af Danmarks første sparekasse kom mærkeligt nok først en behandling ved 150-års jubilæet: *Åge Lambert-Jensen: 150 år med Sparekassen for Grevskabet Holsteinborg og Omegn* (1960, 128 upag. sider, 8 plancher). Bogen holder sig til at skildre dels forudsætningerne (med benyttelse af tidligere arbejder om sparekasevæsenets historie), dels de første årtier; efter midten af århundredet meddeles kun spredte træk. Hertil slutter sig *Åge Lambert-Jensen: Holsteinborg Sparekasse* (Årbog f. Hist. Samf. f. Sorø Amt, 1964, s. 61–91, 1965, s. 110–13). Selve institutionens historie behandles endnu mindre i *A. Rude & P. Herschend: Vejle Byes og Amts Sparekasse 1827–1952* (1952, 176 s.), der giver glimt af periodens Danmarkshistorie, hvori indflettes nogle bemærkninger om sparekas-

sens historie. Spredte træk og hovedvægt på det personhistoriske er også karakteristisk for *John Davidsen: Færø Amts Sparekasse 1832–1957* (1957, 77 s.), der er på færøsk. Fyldigere er *Hj. Schmidt m.fl.: Spare- og Lånekassen for Hobro og Omegn 1851–1951* (1951, 93 s., 19 plancher), der bl. a. spredt oplyser om indlånskottienes sociale fordeling og klassificerer udlånene efter formål, ligesom revisionens form omtales. En solid kronologisk beretning, hvor dog ledelsens mænd langt tager hovedpladsen, gives i *Hugo Matthiessen & H. Beck: Fredericia Byes og Omegns Spare- og Lånekasse 1851–1951* (1951, 146 s.); den første forfatters medvirken består udelukkende i et tidsbillede af Fredericia ca. 1850. Et interessant afsnit af bogen behandler det forhold, at sparekassen en overgang havde direktør og til dels bestyrelse fælles med Fredericia Bank og de uheldige konsekvenser dette fik under bankkrisen i 1908.

Fra disse traditionelle bøger adskiller sig *Assens og Omegns Spare- og Lånekasse 1852–1952* (1952, 102 s.). Her er foretaget en saglig opdeling af stoffet: bygninger, åbningstider, vedtægter, indlånsvirksomhed o.s.v.; bogen kunne have været mere dybtgående, men alene dispositionen giver en større klarhed over problemerne og den stilling, sparekassen har taget til dem. Et kapital om likviditetsspørgsmålet er særlig givende og af almen interesse for den, der beskæftiger sig med pengeinstitutternes historie.

Den mest vægtige sparekassehistorie er uden tvivl *Fridlev Skrubbeltrang: Den sjællandske Bondestands Sparekasse 1856–1958* (1959, 400 s., 36 plancher), som for perioden frem til midten af 1880'erne genoptrykker Otto Christensens afsnit fra jubilæumsskriftet 1931; i noterne knytter Skrubbeltrang nogle korrigerende og uddybende bemærkninger til dette afsnit. Selve sparekassehistorien er anlagt efter det princip, at den først og fremmest vil belyse institutionens reaktioner på de økonomiske konjunkturer og da navnlig landbrugets. Selv om selve konjunkturforløbet nok har fået vel stor plads, er sammenknytningen blevet meget organisk; dernæst stræber bogen også efter at vise sparekassernes udvikling, og hvordan »Bondestanden« står i forhold til den. Der klargøres også udmærket for en række elementer af institutionens indre historie. I mange tilfælde vil bogen kunne være mønster eller i hvert fald håndbog for andre forfattere af sparekassehistorier.

Et sikkert greb om emnet kendetegner også *Svend Larsen: 1854–1954. Spare- og Lånekassen for Bogense og Omegn*. (1954, 127 s.) Her er fremstillingen vel kortfattet, men solid og med en saglig systematik, der trækker klare linier for de enkelte sider af udviklingen. Bogen indledes med en meget instruktiv beskrivelse af Bogense i perioden 1830–54 med bl. a. oplysninger om købmandsgårdenes arkitektur og indretning, om de ledende købmandsslægter, om brændevinsbrændingen og formueforholdene i byen. En fyldig og solid fremstilling er også *C. V. Bramsnæs: Bikuben i hundrede år* (1957, 218 s.). Der er tidligere udsendt ret omfattende jubilæumsskrifter fra Bikuben; det kan derfor være vanskeligt at skulle skrive på ny, når man ikke nøjes med at tage de sidste 25 år med. Forfatteren har valgt at lægge hovedvægten på personer, bygninger og

start af nye opgaver; løsningen af disse sidste, forløbet, får man derimod i reglen ikke. Bogen, der ellers rummer værdifulde iagttagelser, mangler i påfaldende grad udviklingslinier.

Nogenlunde fyldige, kronologiske fremstillinger kendetegner en del af jubilæumsskrifterne. Det gælder *Sparekassen for Vordingborg og Omegn 1855–1955* (1955, 72 s.), som tillige for de senere år bringer gode statistiske oplysninger, og *Ove Marcussen & C. Ruben Petersen: Sparekassen for Svendborg og Omegn 1852–1952* (1952, 128 s.), der også har gode, men ubehandlede statistikker; tillige har bogen mindre afsnit om Thurø og Omegns Bank (senere Thurø Spare- og Lånekasse) og om Østfyns Landbrugsbank. En god, kronologisk skildring er også givet i *S. Bugge Vegger: Farsø og Omegns Sparekasse 1877–1952* (1952, 98 s.), hvor enkelte sider af virksomheden er behandlet i selvstændige kapitler.

Carl Svenstrup: Sparekassen for Grenå og Omegn 1856–1956 (1956, 88 s.) har interesse, fordi den i højere grad end andre jubilæumsskrifter omtaler konkurrencen med andre pengeinstitutter – indtil sparekasseloven af 1919 drev Grenå-kassen tillige bankforretninger; i øvrigt er det ret tilfældigt, hvad der meddeles. Tilsvarende bøger med tilfældige kronologiske oplysninger er *Sparekassen i Skals 1876–1951* (1951, 118 s.), *J. Gantzel Lauridsen: Gørding og Omegns Spare- og Lånekasse 1887–1962* (1962, 34 s.) og *Viggo Nielsen: Fanefjord Sparekasse 1901–1951* (1951, 52 s.). Der er kun meget lidt om Sparekassens egentlige historie i *Landbosparekassen i Århus 1862–1962* (1962, 86 s.); men der oplyses ret fyldigt om de seneste års filialoprettelser og overtagelser af sognesparekasser. I 1937 udgav denne sparekasse et mønsterværdigt skrift, forfattet af Hans Jensen og Thorkil Kristensen; man kunne have ønsket, at de sidste 25 år var blevet behandlet på samme plan.

Adskillige jubilæumsskrifter indeholder kun spredte kronologisk ordnede oplysninger. Det er tilfældet med *Mads Hansen: Spare- og Lånekassen for Nykøbing M. og Omegn 1852–1952* (1952, 32 s.), *E. Ejlersgård: Spare- og Lånekassen for Middelfart og Omegn 1853–1953* (1953, 24 s.) – stiftet og indtil 1920 ejet af håndværkerforeningen, *Spare- og Lånekassen for Kolding By og Omegn 1856–1956* (1956, 66 s.), *Bent Ejlersen: Sparekassen for Skagen og Omegn. 100 år* (1962, 48 s.), *Chr. Laugesen: Aulum Sparekasse 1881–1956* (1956, 48 s.) og *F. Nabe-Nielsen m. fl.: Fra agern til eg* (1963, 120 s.) den sidste er udsendt af Landbostandens Sparekasse i Nykøbing F. ved 100-års jubilæet, men optages især af en skildring af egens historie i Danmark. Et par skrifter indeholder kun spredte noter: *Sparekassen for Slagelse og Omegn fylder 100 år* (1955, 16 s.) og *Sølvskatten. Haslev Sparekasse 1882–1957* (1957, 30 s.).

De nationale brydninger og sparekassernes placering i disse er hovedemnerne i *Bjørn Svensson: Sparekassen for Haderslev Byes Omegn. 100 år i landsdelens tjeneste* (1956, 71 s.) og i *Kai Edvard Larsen: Nordborg Sparekasse 1863–1953* (1953, 72 s.); i begge er sparekassernes egentlige historie kun behandlet meget kortfattet.

En særegen form for sparekasser var de mange tyendespareforeninger, der

oprettedes fra 1886; de drev ikke udlån, men tilbød tyendet en overrente, hvortil midlerne kom ved tilskud især fra landbrugets arbejdsgivere. Om disse foreninger berettes kort i *P. Olesen: De samvirkende jyske Spareforeninger* (1951, 31 s.).

Kreditforeningernes historie er blevet grundigt behandlet i *Troels Glud: Kreditforeningsinstitutionen i Danmark* (1951, 381 s.), der er en samlet historisk behandling, fra man i 1839 begyndte at diskutere kreditforeninger og frem til udgivelsestidspunktet. Bogen følger næsten udelukkende kreditforeningernes lånepolitik og lovgivningen om den, mens styreform, forvaltning, personaleforhold og andet af foreningernes indre historie er ladet uomtalt. Til gengæld gives meget af værdi til belysning af byggeriets og landbrugets forhold samt det almindelige konjunkturforløb. For kreditforeningernes første par tiår er der på en række punkter fyldigere oplysninger i *Sigurd Jensen: Kreditforeningen af jyske Landejendomsbesiddere 1851–1951* (1951, 232 s.); her bygges også på et betydeligt arkivmateriale. Bogen har sin hovedvægt på tiden før 1914, hvor der gives en alsidig og solid belysning af institutionens historie; fra og med 1. verdenskrig er fremstillingen mindre dybtgående. Et så centralt spørgsmål som kreditforeningernes skindemokrati behandles ikke, ligesom institutionens indre historie kun berøres spredtvis. Dette sidste tages derimod op i *Kristian Bure (red.): Den vest- og sønderjyske Kreditforening. Hundrede år. 1860–1960* (1960, 314 s.); bogen behandler forskellige emner med fjernere tilknytning til emnet, men rummer også ved *P. Valeur* en skildring af foreningens udvikling, der navnlig tager sig af de forskellige organers historie og indflydelse. *Husmandshypothekforeningen for Danmark 1906–1956* (1956, 24 s.) er mere blot en markering af jubilæet end en historisk behandling; i *Østifternes Kreditforenings hundredårsdag 6. december 1951* (24 s.) er der samlet en række jubilæumstaler, som også rummer nogle historiske data.

Handelen

Større samlede behandlinger af specielt handelens historie foreligger ikke. En væsentlig side af detailhandelens historie efter 2. verdenskrig er dog emnet i *Max Kjær-Hansen: Selvbetjeningsbutikkerne i Danmark* (1960, 47 s.) Der gribes tilbage til udviklingen i mellemkrigsårene med de forskellige kædesystemers grundlæggelse, således at pendulbevægelsen fra den gamle, alsidige købmandshandel over specialforretningerne tilbage til den alsidige forretning skitseres. Bogen bringer foruden det statistiske materiale også en analyse af de samfundsmæssige faktorer, der betinger ændringerne i detailhandelen. En nyttig oversigt over udviklingen inden for handelens fagpresse er givet i *Harald Jørgensen: Nogle kendte købmandsblade* (i *J. P. Hemmer Hansen (red.): Dansk købmandsstand, 1955*, s. 317–326).

Handelens enkeltvirksomheder møder op med et stort antal skildringer. En del rækker tilbage til tiden, før der var sket nogen branchedeling. Ældst er *Moses & Søn G. Melchior 1761–1961* (1960, 56 s., gode og velvalgte ill.); firmaet der i dag er kendt for import og engroshandel i te og kaffe har i de to århundreder drevet vare- og pengehandel af vidt forskellig karakter og på en række oversøiske lande. Bogen har mere karakteren af en oversigt med hovedvægten på indehaverne, nu 6. generation. En mere indgående behandling af en episode i firmaets historie er givet i *Vagn Dybdahl: Et dansk handelshus i Australien, Melchior & Co. 1853–62* (1953, 42 s., også i Erhvervshist. Årb. 1952); her behandles en filial, som blev oprettet i Melbourne, med redegørelse for ydre begebenheder, handelens organisation, varerne og fortjenesten. En kort præsentation af samme firma og dets skibe gives i *Moses & Søn G. Melchior* (Handels- og Søfartsmuseets årbog 1961, s. 177–180).

Udfra lignende principper er i *Finn H. Lauridsen: Købmand i Århus. Abraham Lewis* (»Seksten Århusrids tilegnede Svend Unmack Larsen«, 1953, s. 183–204) foretaget en indgående undersøgelse, baseret på forretningsarkivalier, af en provinskøbmands virksomhed 1825–37. Det er navnlig handel med landbrugsprodukter (smør, uld, korn, huder), der optager forretningen, som handlede i Rusland, Sverige, Norge, England og Tyskland.

Om en tidlig specialiseret handel er fremlagt et interessant kildemateriale i *Peter Kr. Iversen (udg.): Kniplingskæmmer Jens Wulffs dagbog* (1955, 304 s.). Jens Wulff (1774–1858) var født i beskedne kår i Bredebro og begyndte tidligt som omvandrende kniplingskræmmer i Nordtyskland, sælgende hjemegnens produkter. Efterhånden udvidedes hans forretning meget betydeligt med en ikke ringe eksport, og i de vestslesvigske sogne holdt han omkring 1.000 piger i arbejde. Fra slutningen af 1820erne gik kniplingshandelen tilbage (konkurrence fra fabrikkerne), og han optog nu eksport af uld og bindetøj, alt med Brede som hjemsted. Fra 1804 til sin død førte Wulff fyldige dagbøger, der bortset fra enkelte er bevaret. Udgaven har et par sider fra 1813–14 og derefter uddragsvis først fra 1836. Wulffs daglige liv og begebenhederne efter 1848 optager mest plads i udgaven; men spredt er der en række yderst værdifulde oplysninger om hans eksporthandel.

Flere af provinsbyernes gamle købmandshuse har haft jubilæer og udsendt skrifter om firmaernes historie. Firmaerne har haft fælles skæbne: den blandede handelsvirksomhed, der efterhånden snævredes ind til korn og foderstoffer, bygningsartikler eller kolonial en gros; undertiden med fortsat kolonial en detail, måske kun med løsere tilknytning til moderfirmaet, undertiden helt frigjort, men bevaret i de gamle bygninger. Om Sorøfirmaet H. A. Hansen fortælles kort i *Købmandsgården på Storgade 1852–1952* (1952, 14 upag. sider), her er kun indehavernes og husenes vigtigste data; noget fyldigere er *Andr. Andersen, Skive 1852–1952* (1952, 53 s.), der også særligt omtaler indehaverne. I *N. K. H. Kjærbye: Et tilbageblik 1860–1960* (1960, 43 s., gode illustrationer), udsendt af Plums Handelsaktieselskab i Assens, berettes om hovedpersoner i Assens før det

første af de mange Plum'ske foretagender blev oprettet i 1860; derefter karakteriseres firmaets handel, og der meddeles de vigtigste data med hensyn til indehavere og huskøb. I *Hans Jensen A/S, Ålborg 1883-1958* (1958, 14 upag. sider) er kun givet meget korte data på indehavere og bygninger.

Et af provinshandelshusene uden for købstæderne er hovedemnet i *Finn H. Lauridsen: Af Limfjordshandelens historie. Aggerkanal og Doverodde* (Erhvervshist. Årbog 1952, s. 62-89), der undersøger handelens varer, retning og former hos en købmand i Doverodde (ved Næs Sund mellem Mors og Thy), der drev en omfattende inden- og udenlandsk handel i 1850'erne.

Flere af de blandede købmandshandeler valgte tidligt en hovedartikel, som efterhånden placerede virksomheden i en særskilt branche. En købmandshandel, der tidligt specialiserede sig som produkthandel, er behandlet i *Hundrede år mod rust og spild. Chr. Løgstrup, Randers, 1857-1957* (1957, 87 s.); klart og præcist præsenteres først moderne produkthandel, og derefter følger et ret fyldigt og oplysende afsnit om familien Løgstrups arbejde (familien ejer stadig virksomheden), fortrinsvis bygget på mundtlig tradition. I *William Bencke & Co. 1855-1955* (1955, 12 s.) fortælles kort om en købmandshandels overgang omkring 1890 til først sideløbende at drive en kostefabrik og derefter fra 1900 udelukkende handel med svampe. Denne meget specielle forretning med import, blegning og klipning kunne nok have berettiget en fyldigere omtale af forretningsgang og tilberedningsprocesser.

Jernhandel var en af de klassiske grene i provinsens købmandsgårde. I *K. W. J. Thureholm: A/S Sydsjællands Jernforretning 1857-1957* (1957, 52 s.) redegøres for en udvikling fra købmandsgård til jernhandel, en udvikling, der sker gradvis og er definitivt fuldbyrdet i 1911. Hovedindholdet er i øvrigt en skildring bygget på mundtlig overlevering af Fritz Lillelund, der i 1857 grundlagde forretningen i Næstved.

Kornhandelen hørte også med i de gamle købmandsgårde. Et meget oplysende kildemateriale til belysning af denne i perioden 1831-1851 er fremlagt i *Finn H. Lauridsen: En sjællandsk kornkøbmand. Af agent H. H. Schous levned og optegnelser* (Erhvervshist. årbog 1955, s. 88-127). Om en moderne udvikling inden for dette område fortælles kort i *A/S Jydsk Såsæd & Korneksport 1926-51* (1951, 16 upag. s.), der driver kontraktavl af såsæd og salg af dette; om arbejdet fortælles instruktivt, dog uden udviklingslinie, hvorimod selve firmaet næsten er uomtalt.

Handel med landbrugsprodukter, næsten udelukkende smør, behandles i *Inger Marie Plum: Af den private smørhandels historie. Firmaerne T. & S. Plum, P. & S. Plum og T. & E. Plum* (Erhvervshist. Årbog 1964, s. 7-45). Her gives en god og instruktiv skildring af smørhandelen fra 1870'erne til 2. verdenskrig; skal ses sammen med behandlingen af Esmann-koncernen (se ovenfor s. 488).

I *Otto L. Sørensen: A/S Diges Trælasthandel 1686-1811-1961* (1961, 8 s. i fol.) fortælles om personer og bygninger i en ældre købmandshandel i Skive, der opsalttes i en kolonialforretning og en tømmerhandel. En virksomhed, der

begyndte uden historie, er emnet i *25 år i træ. Walter Jessen & Co. A/S* (1956, 12 s.); her er det fortrinsvis bygninger og vareudvalget (forskellige former for krydsfiner samt hårdtræ), der er emnet. Kortfattet er også *Fra hestegang til moderne storindustri . . .* (1955, 36 s.) om Pindstrup Mosebrug, Savværk og Emballagefabrik 1905–1955, hvor alle tre grene af virksomheden omtales i beskedne tekster, hvorefter der bringes billeder af arbejdet i de forskellige afdelinger.

Vinhandel er en af de fra den blandede handel tidligst udskilte brancher. I *Vin og traditioner gennem 200 år* (1960, 24 s.), om Ludv. Bjørns Vinhandel i København, der føres tilbage til hosekræmmer Simmelkjær og skipperhusholder Peter Chr. Schierbeck i Helsingør, gives der korte data om indehaverne; *Et vinfirma og dets by gennem 75 år, Chr. E. Rothe & Co.* (1956, 24 upag. s.) er kun spredte bemærkninger om firmaet og København, i *Om patriciergården Hauserplads 32* (1962, 36 s.) er der et par sider om den i 1887 grundlagte K. Dorph-Petersens Vinhandel, ellers er det bygningens historie, der er emnet. Tilløb til egentlig historie er der derimod i *N. & Paul Plum A/S, 1879–1954* (1954, 24 s.), hvor der med benyttelse af en kopibog fra grundlæggelsesåret meddeles en del oplysninger om forretningsgangen; men ellers er indholdet biografier af indehaverne. Man kan ikke undlade at undre sig over, at ikke én af fire vinhandlere har benyttet lejligheden til at oplyse om vinhandelens særlige problemer både i fortid og nutid.

Efter 1850 dukker med mellemrum op specialforretninger grundlagt som sådanne. I *Læder gennem 100 år, 1851–1951* (1951, 8 s.) fortælles kort om Silkeborgfirmaet Johan Jaede A/S, der blev grundlagt af en garver, men hurtigt blev en læderhandel både en gros og en detail. I *S. N. Meyer & Co. 1880–1955* (1955, 29 s.) er skildret en beslægtet virksomhed, nemlig huder og skind en gros; der siges lidt om erhvervets vekslende konjunkturer, men hovedvægten er lagt på indehavernes personligheder. Om hude- og skindhandelen berettes også i *Aage Rolff: Danske Provinslagtermestres Hudeauktionssalg* (1958, 15 s.); firmaet, grundlagt 1908, har i lange perioder været prisdannende for huder og skind i Danmark. Overgangen fra industri til udelukkende handel er omtalt i *Christiansholms Fabriker 1880–1955* (1955, 23 s.); virksomheden blev anlagt for at raffinere salt, men gik senere over til import af salt, kul og koks og de senere år olie. Fremstillingen er udelukkende en oversigt.

Om isenkram fortælles i skildringer af det betydelige grossistfirma C. V. Kjærs Eftfl., grundlagt 1882, i *Isenkrammerbladet* 14. nov. 1957. En købmandsgårds udvikling til isenkramforretning skildres i *Niels P. Bjerregaard: Ting og torv* (Skivebogen 1954, s. 5–32), der især rummer data om ejerne af den såkaldte Olesensgård i Skive. *H. C. Puck 40 år* (1959, 32 s.) indeholder kun billeder fra maskinforretningen i jubilæumsåret. Urhandelen er emnet i *J. C. Filtenborg 1855–1955* (1955, 60 s.), hvor Helge Søgaard først kort fortæller om urmageriets overgang fra fabrikation til forhandling og reparation, hvorefter et andet afsnit skildrer indehaverne af engrosfirmaet J. C. Filtenborg, mens selve forretningen

kun belyses gennem nutidige billeder. Om forretningens virksomhed er der også kun lidt i *Chr. F. V. Pedersen 1910–1960* (1960, 20 s.); firmaet startede i København som engroshandel i kortevarer, men i en længere årrække har det samlet sig om linoleum, voksdug og tæpper; der er enkelte data om indehaverne samt nogle få oplysninger om lønforhold omkring 1910. Indehaverne er også emnet i *Aubertin & Co. 1857–1957* (1957, 13 s.), jubilæumsskrift fra en københavnsk tømmerhandel, og i *Fra Nytorv til Kødby. Træk af den københavnske torvehandels historie* (1964, 90 s.), hvor der godt nok i populær form meddeles om de københavnske kødtorve, men også skildres de forskellige indehavere af kommissionsfirmaet P. Andersen, der siden 1864 har deltaget i handelen på kødtorvene.

Kunstindustrien er repræsenteret med to bøger. *Bredo L. Grandjean: Den kongelige Porcelainsfabriks Udsalg 1780–1955* (1955, 68 s.) og *Jørgen Bast: Schwartzerne i Sværtegade* (1951, 84 s.). I den første behandles både lokaler, personaletal og løn, vareudvalg og ekspeditionernes omfang, en meget oplysende bog, mens den anden, om det nu ophørte drejerfirma, nok medtager nogle spredte oplysninger om vareudvalget, men ellers causerer om de forskellige medlemmer af familien Schwartz.

Sammenhængende med købmandsgårdenes tilbagegang er brugsforeningernes fremvækst. I femåret 1900–05 stiftedes næsten 250 brugsforeninger rundt om i sognene, flere end i noget tidligere femår. Dette mærkes også i litteraturen. Adskillige af disse sognebrugsforeninger har udgivet jubilæumsskrifter; men skønt der er behov for i hvert fald nogle fyldige og indgående behandlinger, foreligger der ikke sådanne. Ganske vist ville det ligge over en almindelig sognebrugs' økonomi at lade udarbejde en indgående behandling; men den samlede brugsforeningsbevægelse burde tage spørgsmålet op og udvælge nogle forretninger, hvor kildematerialet er til stede, og derefter lade disse foreningers udvikling underkaste en indgående historisk behandling. En sådan burde omfatte medlemskredsens sammensætning, salgets sammensætning sammenlignet med andre detailvirksomheder, foreningernes økonomi, de ledende mænd, herunder spørgsmålet om demokratiets funktion i foreningerne m.m.

I *Carl Raaschou: Brugsen og sognet* (1964, 29 s.) om brugsforeningen i Als Østjylland 1889–1964 er der meget, der viser hen mod en række emner, der skal tages op af den, der vil skrive en sognebrugs' historie. Eksempelvis behandles spørgsmålet om brugsforeningsudsalgets placering som et led i den almindelige sognepolitik; det klarlægges, at den stiftende kreds var den samme, som bar egen afholdsbevægelse, og der gøres opmærksom på foreningens funktion som produktkøber, endvidere omtales det første inventar og forholdet til de første uddelere. Til gengæld er det praktisk talt kun situationen omkring grundlæggelsen, der behandles. I al sin beskedenhed rummer også *Lars Andersen: Ølby Brugsforenings historie gennem 50 år* (1951, 16 s.) et lille kulturbillede fra Østsjælland omkring 1900, navnlig med gode skildringer af de ledende mænd

og med udvalgte detaljer, der i glimt giver et billede af foreningens virksomhed. Givende i flere retninger er også *Ryslinge Brugsforening 1902–1952* (1952, 32 s.) med gode oplysninger om regnskabsforhold, driftskapital, driftsresultater og bygninger. Disse tre småskrifter giver hver på sin måde stof, der vil kunne inspirere andre forfattere til at give virkelig oplysende behandlinger på en beskednen plads. Karakteristiske oplysninger om brugsforeningernes første tid er fremdraget i *Edvard Nielsen: Vetterstev Brugsforenings ældste historie. 1885–1960* (1960, 23 s.). Fyldigere er også *Gedved Brugsforening 1885–1960* (1960, 16 s.), *Peter Frank: Gundsølille og Omegns Brugsforening 1882–1962* (1962, 24 s.), *Peter Frank: Sengeløse Brugsforening 1887–1962* (1962, 22 s.), *Peter Frank: Vig Brugsforenings 60 års jubilæum* (1950, 28 s.) og *Vestermarie Brugsforening 1902–52* (1952, 32 s.), heri navnlig oplysninger om uddelerens stilling.

En række andre småskrifter skal nævnes. De er alle karakteriserede ved kun at indeholde korte data; flere af dem har dog tabeller over omsætningen gennem årene. Samlet kan de give noget om sognebrugsforeningerne, men ikke meget. Det skal bemærkes, at de fleste har billeder af forretningerne, og at disse billeder også karakteriserer sognebrugsforeningerne. I kronologisk orden efter grundlæggelsesåret bemærkes følgende: *Peter Frank: Kindvig Brugsforening 1877–1952* (1952, 16 s.), *Peter Frank: Vejstrup Brugsforening 1878–1953* (1953, 19 s.) med gode kulturhistoriske træk fra de første år, *Marrebæk Brugsforening 1880–1955* (1955, 8 s. maskinskrivet og trykt i offset), *Ugledie Brugsforening fylder 75 år* (1955, 6-sidet folder), *Peter Frank: Enderslev Brugsforening 75 år* (1955, 12 s.) med flere oplysende enkeltheder, *Himlingøje Brugsforening fylder 75 år* (1887, 6-sidet folder), *Gyrstinge Brugsforening fylder 75 år* (1958, 8 s.), *Ulse Brugsforening fylder 75 år* (1960, 12 s.), *Peter Frank: Åker og Åkirkeby Brugsforening 1902–1952* (1952, 24 s.) med et fyldigt billedmateriale, *Sterup Brugsforening 1902–1952* (1952, 12 s.), *Peter Frank: Dalby Brugsforening 50 års jubilæum* (1953, 24 s.), *Peter Frank: Gredsted Brugsforening og Lokalforening. 1903–1953* (1953, 20 s.), *Henne Brugsforening 1903–1953* (1953, 12 s.), *Peter Frank: Rødding Brugsforening 50 års jubilæum* (1954, 16 s.), *Kettinge Brugsforening fylder 50 år* (1954, 6-sidet folder), *Peter Frank: Tullebølle Brugsforening 1904–1954* (1954, 16 s.) med oplysninger om medlemskredsens sociale sammensætning, *Ll. Skjensved Brugsforening fylder 50 år* (1955, 11 s.), *Peter Frank: Blære og Omegns Brugsforening. 50 års jubilæum* (1955, 20 s.), *Peter Frank: Helsing Brugsforening. 50 års jubilæum* (1956, 30 s.) *Gelsted og Omegns Brugsforening fylder 50 år* (1956, 6-sidet folder), *Vamdrup Brugsforening fylder 50 år* (1958, 8 s.), *Asnæs Brugsforening fylder 50 år* (1958, 6-sidet folder), *Broby Brugsforening fylder 50 år* (1959, 6-sidet folder), *Peter Frank: Skævinge Brugsforening 1911–1961* (1961, 20 s.), *Merløse og Omegns Brugs- og Foderstofforenings jubilæum 1915–1955* (16 s., duplikeret), *Brederød Brugsforening fylder 40 år* (1956, 6-sidet folder).

En større bybrugsforening er behandlet i *Esbjerg og Omegns Brugsforening*

1900–1950 (1950, 32 s.); bogen giver et rids af udviklingen og en række gode data, men nogen egentlig historisk behandling er der ikke tale om. En særlig side af bybrugsforeningernes historie er taget op i *Vagn Dybdahl: Socialdemokratiet og brugsforeningerne frem til 1908* (Erhvervshist. Årb. 1957, s. 79–89). Her analyseres partiets overgang til en mere positiv holdning til brugsforeningsbevægelsen, efter at hensynet til det ret store antal selvstændige erhvervsdrivende blandt medlemmerne var skubbet til side.

Et selskab uden for mønstret af danske virksomheder er grundigt behandlet i *Andreas Jørgensen: Et dansk imperialistisk eksperiment. Plantageselskabet »Dansk Vestindien«* (Erhvervshist. Årb. 1953, s. 52–99). Ud fra en detaljeret undersøgelse af selskabets arkiv redegøres for den økonomiske virksomhed på De vestindiske Øer fra 1902, for selskabets økonomi og for dets placering i debatten om øernes fremtid.

Når det gennemgående står så sløjt til med behandlingen af virksomhedernes historie kan det bl. a. forklares med, at det kræver en særlig indsigt og metode at gennemføre et sådant arbejde. Det samme skulle ikke være tilfældet, når det gælder organisationerne; emnet er her nøje i slægt med den velkendte politiske historie. Det betydelige antal jubilæumsskrifter, der er kommet, efterlader imidlertid indtrykket af, at vi på dette område i mange retninger ikke er kommet længere i metode og problemstilling end middelalderens årbøger og klosterkrøniker.

Engroshandelen samles lokalt i handelsstandsforeninger; i de mindre byer er det også detailhandelens organisationer. Rene kronologiske fremstillinger af sådanne foreningers historie er *Axel Rude: Vejle handelsstand* (1961, 46 s.), udgivet ved 100 års jubilæet, *B. Warnich Hansen: Slagelse Handelsstandsforening gennem trekvart århundrede* (1955, 34 s.) og *Kai Edvard Larsen: Sønderborg Handelsstandsforening 1878–1953* (1953, 149 s.). Det sidste skrift er ret fyldigt og omtaler kort kræmmerkompagniet i 18. årh. I øvrigt kan et enkelt forhold i dette skridt tages frem til omtale: i 1932 tager foreningen initiativet til at ændre planerne for en rådhusudvidelse til planer om et helt nyt rådhus. Det er formentlig klart, at en sådan indgriben i byens administration ligger uden for foreningens virkeområde, kompetence om man vil, det er endvidere klart, at hvis sygeplejerskernes faglige organisation havde rejst sagen, og det kunne den gøre med lige så stor ret, så ville sagen let være druknet i latter. Handelsstandsforeningens initiativ burde have ført til en samlet redegørelse for forholdet til bystyret og til svar på bl. a. spørgsmålet: hvorfor og hvordan kunne foreningen tiltage sig indflydelse uden for sit område? Eller føler man, at dette hører med i foreningens naturlige virke? I *Svend Larsen: Handelsstanden i etatsrådernes by* (1962, 96 s., 4 plancher) berettes kort om den erhvervsmæssige situation ved stiftelsen af Odense Handelsstandsforening i 1862, forud er kort fortalt om byens købmandslav, og senere meddeles data fra foreningens historie; i forordet til *Holstebro Handelsstandsforening 1883–1958* (1958, 31 s.) siges det, at det ikke er noget

egentligt jubilæumsskrift, men blot nogle data for at markere jubilæet. Af tilsvarende karakter er *S. E. Jensen: Løgstør som handelsby* (1958, 96 s., mange annoncer), hvori dog gives en skildring af byens handel gennem tiderne, *Chr. Kjærsgård: Sæby Handelsstandsforening 1906–1956* (1956, 19 s.), *Skagen Handelsstandsforening 1906–1956* (1956, 8 s.), *W. Christiansen: Tønder Handelsstandsforening 1906–1956* (1956, 39 s.) og *Salomon J. Frifelt: By og borger og handelsbod. Ølgod Handelsstandsforening 1937–1962* (1962, 40 s.) er ligeledes kortfattede datasamlinger. I *Åbyhøj Handelsstands Forening 1937–1962* (1962, 63 s.) berettes ligeledes ret usystematisk og problemløst om foreningens historie; men skriftet indeholder mange interessante træk til belysning af vanskelighederne (og fordelene) ved at være beliggende tæt op ad en storby; tilsvarende emner behandles i *Gentofte Handelsforening 1907–1957* (1957, 28 s.). Et beskedent udstyr og annoncer præger sammen med et stort antal byhistoriske billeder det skrift, som Odder Handelsstandsforening udgav ved sit 75-års jubilæum i 1956: *Stefan Greve (red.): Odder – midt i et godt opland* (1956, 82 s.); bogen rummer imidlertid en overskuelig og systematisk behandling af de væsentligste spørgsmål, foreningen har arbejdet med.

En ny form for behandling af en lokal erhvervsorganisations historie er forsøgt i *Vagn Dybdahl: Århus Handelsstandsforening 1937–1962* (i *Købmænd i Århus*, 1962, s. 9–46). Ved foreningens 75-års jubilæum i 1937 udsendtes et jubilæumsskrift, der dækkede perioden 1862–1937; den fortsatte behandling søger at besvare følgende spørgsmål: hvor mange medlemmer havde foreningen i de enkelte år, og hvad bevirker, at medlemstallet er svingende? Hvem er medlemmer? Dette for at søge at dokumentere i hvilken udstrækning det er en *handelsstandsforening* (det viser sig, at kun 39 % af medlemmerne er grossister, og at kun 224 af byens 423 grosserer er medlemmer). Endvidere behandles medlemmernes kontakt med foreningen (herunder kontingentet og hvad det anvendes til) og bestyrelsens arbejde (art, omfang, fornyelsen, herunder hvordan bestyrelsesmedlemmerne udvælges); endelig vies særlige afsnit til foreningens arbejde for trafikforholdene og handelsundervisningen samt til foreningens forhold til de politiske partier. Også når det gælder illustreringen har man søgt nye veje; i stedet for de endeløse portrætrækker, som ellers kendetegner jubilæumsskrifter, har man valgt at fotografere bestyrelsens medlemmer i forskellige situationer, der hver for sig giver anledning til yderligere at berette om foreningens indsats. De lokale handelsstandsforeninger samles landsdelsvis i centralforeninger. Om den jyske forening berettes i *Edvard Berg: Den jyske Handelsstands Centralforening 1883–1958* (1958, 72 s.); for de første 50 års vedkommende er skriftet et sammendrag af tidligere udgivne skrifter, og hovedvægten er derefter lagt på biografier af de ledende mænd.

Enkelte brancheorganisationer i grossistledet er også behandlet i jubilæumsskrifter. I *Københavns Korn- og Foderstof-Arbitrage 1883–1958* (1958, 24 s.) redegøres kort for denne voldgiftsdomstols formål og organisation; i *Åge V. Andersen: Forbundet af danske uhrgrossister 1902–52* (i tidsskriftet *Uhret* 1952,

s. 1–14) er behandlet foreningens stiftelse under pres fra urmagermestrenes organisation for at sikre denne organisations medlemmer en monopolstilling, hvorefter organisationens virke skildres kort uden problemopstilling. I *25 år i fotografiens tjeneste 1933–58* (1958, 36 s.) meddeles spredte træk om fotohandlernes landsforening. I *Foreningen af jyske Trælasthandlere 1885–1960* (1960, 47 s.) behandles kun perioden fra 1935, idet der det nævnte år udkom en bog om foreningens første 75 år; bogen behandler mere trælastbranchens overgang til en branche for bygningsartikler i almindelighed end den snævrere organisationshistorie. Elbranchens grossistled er behandlet i *Foreningen af Fabrikanter og Grossister i El-Branchen 1907–1957* (1957, 49 s.); foreningen startede oprindeligt som en kreditorforening foranlediget af store krak blandt installatørerne, men har udviklet sig til en almindelig brancheforening. Bogen er ret kortfattet og kommer kun lidt ind på aftalesystemerne, som vist ellers har optaget foreningen meget.

Nogle lokale organisationer af kolonialkøbmænd har også udgivet jubilæumsskrifter. Længst tilbage rækker *Københavns Købmandsforening 1862–1962* (1962, 104 s., hvoraf mange annoncer); foreningen er en fortsættelse af det gamle urtekræmmerlav; bogen er en tynd kronologisk fortælling om løst og fast. En enkeltstående lavssag fra København er i øvrigt behandlet i *Sigurd Jensen: En lavssag fra 1840*. (Historiske Meddelelser om København 1954–57, s. 147–60), hvor der med baggrund i en sag om en te- og porcelænshandler, der i 1839 søgte kongen om tilladelse til at handle med frø, vises brydningerne mellem den moderne liberalisme og den gamle tids snævre lavsskranker. Det betones, at lavets synspunkt – at nægte bevillingen – ikke var bare snæversyn, men også udtryk for en social og kollegial indstilling. Af lignende karakter som de københavnske købmænds jubilæumsskrift er *Fr. Lützaw Georgsen: Frederiksberg Købmandsforening 1887–1962* (1962, 20 s.), *Hjørring Kolonialhandler Forening 50 år* (1962, 58 s.), og *Fåborg og Omegns Købmandsforenings Jubilæums Avis 1906–1956* (1906, 32 s.). Selv om skrifterne er ret ubehjælpomme, rummer de dog enkeltheder, der vil kunne tjene som brikker i et større helhedsbillede. Mere systematisk og problemstillende end disse skrifter er *Faglærte Købmænd 1932–1957* (1957, 64 s.); foreningen blev stiftet i 1932 i opposition til den københavnske urtekræmmerforening, idet en kreds af yngre kolonialhandlere fandt, at den gamle forening var for afhængig af leverandørinteresser og i det hele taget mere interesseret sig for filantropi end for at varetage det kriseramte erhvervs interesser. Foreningen har siden da været fronderende og behandler ofte med en pågående skarphed en række spørgsmål af social karakter (lukkelov, forhold til koncerner).

En forholdsvis ung branche inden for detailhandelen er herreekviperingshandlerne. Både *Herreekviperingshandlerforeningen i København 1910–1960* (1960, 64 s.) og *Foreningen af Herreekviperingshandlere i Danmark 1911–1961* (1961, 72 s.) beretter kort om branchens opkomst, men bringer ellers kun løsrevne data og artikler om herremoder m. v. I *Textil 1929–1954* (104 s., jubilæumnr.

af Dansk Textil Unions blad) er der oversigtsartikler over de forskellige blade, som er udgivet af brancheforeningerne; endvidere giver Max Kjær-Hansen en statistisk analyse af tekstilhandelen i perioden fra ca. 1925 til ca. 1948 baseret på erhvervstællingerne 1925, 1935 og 1948. I *Jes Knudsen: Foreningen af danske manufaktur-grossisters akkordafdeling 1885–1960* (1960, 44 s.) berettes kort og instruktivt om arbejdet som »kreditorernes private skifteret«.

Et uddøende erhverv, der kun i de større byer blev drevet som eneerhverv, er brændselhandelen. Kronologiske data meddeles i *Århus kulhandlerforening 1901–1951* (1951, 24 s.); fremlagte kendsgerninger vidner om det betydelige socialhistoriske emne, som ligger i kulhandelens historie.

I *Anders Rasmussen: Kulhandlerforeningen i Nordre Birk 1907–1957* (1957, 52 s.) er givet en fyldig og afrundet behandling af brændselhandelen i hovedstadens nordlige forstæder, hvor også forholdet til importørerne og mellem detaillisterne indbyrdes var de vigtigste arbejdsområder, men hvor brændselhandelen for mange forretningsdrivende ofte var et »bierhverv«. Et erhverv, der også begyndte på et lavt socialt plan, men siden har været i hastig opstigen, er emnet i *Bladhandler-Forbundet gennem 50 år* (1959, 72 s.). Bladhandler-Forbundet startede som en forening af avisforhandlere rundt om på Statsbanernes stationer; i 1934 omdannedes foreningen til et aktieselskab, men havde allerede da i årtier formidlet distribuering af aviser, blade og tobak. Jubilæumsskriftet belyser forholdsvis fyldigt de forskellige faser og udviklingen i vareudvalget; men en lang række centrale spørgsmål er uomtalt.

Et håndværk, der – bortset fra reparationsarbejde – er gledet over i de handlendes kreds, er urmagerne. Dette fremgår også tydeligt af *Aage V. Andersen: Uhrmagerlauget i København 1755–1955* (1955, 135 s.). For tiden før 1930 bygges på ældre skrifter; for tiden derefter er det aftaler om handel, priser og reklame, der optager skriftet og mere i polemisk form end i en egentlig behandling. I *Jens Meilvang: Dagbogsblade fra seks årtier i tidens tjeneste* (1953, 12 s.) meddeles spredte data om Århus Uhrmager Laug og Århus Amts Uhrmager- og Optikerforening.

De organisationer, der omtales i *Foreningen af danske Forretningsrejsende af 1901, 1901–1951* (1951, 73 s.) og *Jydsk Handelsrejsendeforening 1904–1954* (1954, 50 s.) er fortrinsvis velgørende. Den første forening har dog også varetaget erhvervets interesser, og her er det som løse data ordnede arbejde noget mere givende. Om begge bøger gælder, at der ikke er foretaget nogen egentlig analyse af velgørenhedsarbejdet. En sådan foreligger imidlertid i *Vagn Dybdahl & Finn H. Lauridsen: Århus Kjøbmænds Hjelpekasse 1861–1961* (1961, 58 s., også optaget i *Erhvervshist. Årbog 1960*). Her er undersøgt medlemskredsens sammensætning, hvordan indtægterne tilvejebringes og principperne for understøttelsesvirksomheden, alt set på baggrund af den almindelige socialpolitiske udvikling, bogen slutter med en række biografier af foreningens velgørere. En organisation uden erhvervspolitisk sigte er skildret i *Vello Helk: Den merkantilske Forening* (*Erhvervshist. Årb. 1957*, s. 57–78); denne københavnske for-

ening drev 1839–58 en læsestue på Børsen og samlede der udenlandsk handelslitteratur.

Funktionærorganisationerne er behandlet for et lokalområde i *HK, Odense afdeling 60 år* (1961, 32 s.) trods sit beskedne omfang giver skriftet et godt indtryk af foreningens udvikling og arbejde. Et billede af arbejdet i en stor provinsafdeling af HK i årene efter 1. verdenskrig gives i *Gustav Pedersen: Ung i politik, fagforening og byråd* (Ung i Århus, 1964, s. 24–35). Funktionærspørgsmålet behandles også i forskellige artikler i et særnummer af bladet »Principal og Medhjælper« (1. sept. 1953) i anledning af, at Foreningen Engageringskontoret for Handel og Industri fyldte 40 år.

Bogen: handel og håndværk

I bogens ældste tid var grænserne mellem boghandlere, bogbindere og bogtrykere meget flydende. Dette er baggrunden for, at titlen i *Holger Rasmussen: Bøger og bogbindere i Odense før 1694* (1659, 121 s.) er blevet så omfattende; bogen er udgivet af Carl Nielsens Bogbinderi og Protokolfabrik A/S., og sidst i bogen er der nogle sider om virksomhedens ejere gennem 75 år. Når hovedafsnittet standser ved 1694, skyldes det, at Odense dette år får et bogbinderlav. Ud fra arkivstudier behandles de bogbindere, der har kunnet opspores, deres sociale position og formueomstændigheder, bogførernes stader i Sct. Knuds kirke og de odenseanske bogbinderes kundekreds. Om en række af de ældste bogtrykkerier er der oplysninger i *Mogens Haugsted: Ældre danske bogtrykker og forlæggemærker* (Fund og Forskning, II, 1955, s. 39–58, III, 1956, s. 44–61, IV, 1957, s. 7–23, X, 1963, s. 155–56 og XII, 1965, s. 155–56). I *R. Paulli: Soldat og bogtrykker* (Fund og Forskning XI, 1964, s. 89–106) klarlægges en helsingørsk bogtrykkers data og hans produktion i tiden 1603–19; tilsvarende, men fyldigere, er *Olav Christensen: Haderslev bys første bogtrykker Hinrich Luckander 1759–1792* (1959, 94 s.).

Kun enkelte bogtrykkerier er behandlede. I *Jørgen Bang: Fra Godiche til Schultz 1661–1961* (1961, 67 s.) er emnet J. H. Schultz bogtrykkeri i København; men det er næsten udelukkende ejerne og nogle af de udgåede tryk, som omtales; der redegøres endvidere kort for forlagsvirksomheden. Korte oplysninger om ejerne er også indholdet i *Kaj Christiansen: Maren Turis Gade og nummer 5* (1956, 26 s.), om Schøllins bogtrykkeri i Ålborg, og i *A/S Vilh. Søborg's Eftfl. 1853–1953* (1953, 54 s.); det sidste indeholder tillige en lang række illustrationer fra Klods Hans, der blev udgivet af Søborgs Eftfl. En fyldig og velskrevet fremstilling af en »special«-boghandel er *Axel Kjerulf: Hundrede år mellem noder. Vilhelm Hansen, musik-forlag 1857–1957* (1957, 162 s.). Bogen opholder sig navnlig ved firmaets ledere, forholdet til kunstnerne og produktionens karakter, økonomien siges der ikke meget om.

En fyldig organisationshistorie er *Jul. Wrechner: Københavns Bogtrykkerforening 1943–1953* (1953, 185 s.), der fortsætter en af samme forfatter ud-

givet bog om årene 1903–1943. Blandt emnerne kan nævnes vanskelighederne med papirforsyningen under og efter krigen, forholdet til arbejderne, herunder den store typografstrejke i 1947, mesterprøver, oplysning blandt yngre mestre, Den grafiske Højskoles arbejde m. m. I den beslægtede organisations historie, *Einar Middelboe: Kemigrafslauget i Danmark 1903–1953* (1953, 65 s.), er der til gengæld næsten ingen omtale af foreningens virksomhed, men derimod et stort antal biografier af klichéfabrikanter.

Om bogbindernes mesterstykker og kravene til dem er der oplysninger i *Carl Dumreicher: Af »mesterbindenes«* saga (Fund og Forskning V–VI, 1959, s. 208–17). Betydningsfulde oplysninger om bogbindernes situation over for det industrialiserede forlagsbogbinderi er der i *R. Paulli: Vore ældste komponerede bind* (Fund og Forskning VII, 1960, s. 151–183, VIII, 1961, s. 140–171 og X, 1963, s. 162); her redegøres for bogbindernes reaktion omkring 1850 på den nye teknik og på de toldpolitiske problemer, som den rejste, fordi danske forlag lod bøger indbinde i udlandet; det samme emne er behandlet i *Gustav Strand: Nogle betragtninger over de danske såkaldte komponerede bind* (1960, duplikeret).

I 1937 fejrede Den danske Boghandlerforening (nu Forlæggerforeningen) sit 100-års jubilæum og udgav da Arthur G. Hassø's store bog »Den danske Boghandlerforenings historie 1837–1937«. Ved foreningens 125 års jubilæum udgav man *Bøger og forlag i Danmark i 125 år* (1962, 141 s.), som dels bragte en mere oversigtspræget afhandling med træk af forlagsboghandelens historie, dels var en katalog over en udstilling af dansk bogproduktion 1837–1962.

Mere indgående skildringer af enkelte forlags historie er der ikke kommet. *Gjellerups Skole- og Lærebøger* (1959, 207), udgivet ved Jul. Gjellerups Forlags 75-års jubilæum rummer som indledning et 20 sider stort rids af forlagets historie, hvor man udelukkende holder sig til skildringer af dets ledere og omtale af enkelte af forlagets udgivelser; resten af bogen er en fortegnelse over forlagets aktuelle skolebøger. I *Folmer Christensen: Bog- og Papirhandelen Fremad A/S og Forlaget Fremad A/S 1912–1962* (1962, 39 s.) er hovedvægten lagt på produktionen og da navnlig i perioden efter 1950, hvor produktionen løsede sig fra bøger næsten udelukkende til brug for Socialdemokratiet. Forlagets økonomi og de problemer, der måtte knytte sig til forlagets og boghandelens særegne ejerforhold, er ikke omtalt. I *Fischers Forlag gennem 25 år* (1961, 59 s.) gives udelukkende en fortegnelse over forlagets produktion af bøger og billeder. Det veltjente, men specielle forlag Kraks Legat behandles ganske kort i *1862–1962. Kraks Vejviser i 100 år* (1962, 20 s.). Forholdene inden for Gyldendals ledelse omtales i *Aleks Frøland: Peter Nansen. Et Forsøg på vurdering* (1962, 72 s.); men det er mest Peter Nansens personlighed, der optager forfatteren.

I *H. P. Rohde: Det litterære Løvstræde* (1964, 52 s.) strejfses både forlag og boghandel. Navnlig omtales Reitzels Forlag, men også andre forlag som F. H. Eibes og Navers omtales, ligesom Lehman & Stages og Haases boghandler er med sammen med Lynges antikvariat. Egentlig nyt fremlægges ikke, men bogen

har interesse ved synspunktet: en gade betragtet som en særlig boggade. Om Lynges antikvariat handler også *Fra de gamle bøggers verden* (1953, 121 s.), udgivet i anledning af antikvariatets 100-årige beståen. En afhandling af Albert Fabritius behandler indehaverne biografisk, mens andre bringer erindringer om forretningen og antikvarerne. En særlig side af boghandelens historie, auktionerne, er også med, idet de er emnet i både Carl S. Petersens »Holbergske auktionspriser 1711–1760« og i Palle Birkelund: *Det Thottske biblioteks sidste dage*.

Enkelte boglader har udsendt jubilæumsskrifter. *Uddrag af rådstueprotokollen for Ringkøbing købstad omkring grundlæggelsen af R. P. Holms Boghandel* (1951, 10 s.) indeholder uddrag af protokollen for så vidt angår meddelelse af borgerskab til boghandlere og bogbindere 1844–1851. Om de ældre provinsboghandlers blandede varesortiment, legetøj, sæbe, parfumer m. m., fortælles kort i *E. Wilh. Søggaard: J. R. Deins Boghandel, Maribo. 1852–1952* (1952, 16 s.), der også indeholder biografier af indehaverne. Det er også det biografiske stof, der kendetegner *Svegårds Boghandel 1886–1961* (1961, 70 s.), hvori der navnlig gives en fyldig skildring af den store Sorøbogglades grundlægger, højskolemanden Peter Svegård.

Mere systematiske behandlinger af boghandlers historie er *Finn H. Lauridsen En boglade omkring 1840* (Erhvervshist. årbog 1961–62, s. 85–102) og *Finn H. Lauridsen: Boghandler i Slesvig og København omkring 1864* (Erhvervshistorisk årbog 1959, s. 67–104). I den første afhandling foretages på grundlag af forretningens arkiv en indgående analyse af økonomi og virksomhed i en århusiansk boghandel. Den anden afhandlings emne er Vilh. Trydes boghandels første år; forretningen blev oprettet 1862 i Slesvig, og der gives en redegørelse for boghandel i Sønderjylland i det hele taget. Efter 1864 flyttede forretningen til København; dens etablering og første år behandles fra forskellige forretningsmæssige sider. Afhandlingen redegør endvidere specielt for Trydes handel med fotografier, dels af personer, dels af kunstværker og naturscenerier. Livet i den Trydeske boghandel omkring 1900 er skildret i erindringsform i *Emil Rønnow: En københavnsk boglade ved århundredets begyndelse* (Erhvervshistorisk årbog 1959, s. 105–123). En anden københavnsk boghandel Engelsen & Schrøder på Frederiksberggade omtales kort i *Charles Haugbøll: Frederiksberggade* (1964, 92 s.), der også lige konstaterer tilstedeværelsen af en tysk boghandel 1944–45. Meget omfattende er *Johannes Chr. Nielsen: 200 år. Et sønderjysk bogbinder- og boghandlerfirma og dets ejere fra 1765 til 1965* (1965, 223 s.) om Carl Nielsens Boghandel og Bogbinderi i Haderslev. Navnlig skildringen frem til 1830'erne har erhvervshistorisk betydning, mens der for tiden derefter er lagt vægt på at redegøre for de vekslende indehaveres betydningsfulde indsats i nationalitetskampen. Bogen begynder med et rids af boghandelen og bogbinderiets historie i Sønderjylland og redegør derefter for firmaets udvikling, herunder for boglagerets sammensætning. Nævnes kan endelig, at *Helge Nielsen: Folkebibliotekernes forgængere. Oplysning, almue- og borgerbiblioteker fra 1770'erne til*

1834 (1960, 677 s.) spredt rummer en række oplysninger om boghandelens historie, som ikke er omtalt i de ældre værker af Nyrop og Dolleris.

Om ugeblads- og avissalgets historie foreligger der et par studier fra Handelshøjskolen i København. I *Ejler Alkjær: Studier i efterspørgslen på det danske ugebladsmarked* (1961, 130 s.) er ikke undersøgt afsætningsformerne for ugebladene, men udelukkende efterspørgslens forskellige sider. En indledning bringer en oversigt over ugebladenes historie i Danmark. For kiosk- og boghandelens historie rummer bogen et vigtigt materiale. *Max Kjær Hansen: Avissalget i København* (1955, 96 s.) dækker perioden 1921–53. Undersøgelsens emner er ændringerne og forskydningerne i dagbladsefterspørgselen; det rent handels-historiske, avisernes afsætningsformer, strejfs blot.

Medicinalfirmaer: handel og industri

Medicinalbranchen er i antal af virksomheder ret beskeden og er da heller ikke stærkt repræsenteret i litteraturen. Et enkelt apoteks historie er behandlet i *Sundby Apotek 1882–1957* (1957, 95 s.), som først giver de geografiske forudsætninger for oprettelsen af dette Amagers første apotek og dernæst biografierer indehaverne. Efter dette følger kort apotekets bygningshistorie og en fyldig gennemgang af dets indretning i 1957 samt en kortfattet redegørelse for salgets udvikling og sammensætning og af omkostningernes fordeling tilbage til 1895; dette prisværdige afsnit burde i højere grad have været analyserende fremfor blot konstaterende. Bogen slutter med en personalestat og er i det hele et særdeles lødigt jubilæumsskrift. I *Poul Høyer: Glostrup Apotek 1864–1964* (Glostrup-bogen 1964, s. 73–79) gives korte almindelige oplysninger om apoteket og biografier af apotekerne. Skt. Thomas apotek i Vejle har en usædvanlig historie, som er fremstillet i *Jakob Jakobsen: Et dansk Koloniapotek og dets Skæbne i 125 År* (Vejle Amts Årbog 1963, s. 9–48); apoteket blev oprettet i 1838 og efter salget af de vestindiske øer overflyttet til Vejle.

Nært knyttet til apotekerne står virksomheden, der er emnet i *V. Steins Analytisk-kemiske Laboratorium. Kemiske analyser i hundrede år* (1957, 37 s.). Bogen omfatter kort grundlæggelsen og karakteriserer derefter arbejdet på Steins laboratorium, men alt kun ganske kort.

Medicinalbranchens engros- og fabrikationsled har flere organisationer. Organisationen af Fabrikanter og Forhandlere inden for den kirurgiske og medicinske Branche rummer virksomheder, som ikke handler med medicin, men derimod med instrumenter, forbindsstoffer m. m. Til sit 25 års jubilæum udgav foreningen *I sundhedens tjeneste* (1952, 51 s.); bogen behandler kronologisk det, der i første række har optaget organisationen, nemlig branchens stilling under importrestriktioner. Et særligt afsnit er viet Interessentskabet af 14. September 1938, der var det organ, der varetog oprettelsen af beredskabslagre. Til slut bringer bogen en oversigt over foreningens medlemmer med korte firmahistoriske data.

Den eksklusive MEFA, Foreningen af danske Medicinalfabrikker – 7 medlemmer – er kort omtalt i *Medicinsk Forum* 1958, s. 155 f. i anledning af for-

eningens 25-års jubilæum. Et af foreningens medlemmer er behandlet i *Knud O. Møller: Løvens kemiske Fabrik 50 år* og *Ernst Schwencke: Løvens kemiske Fabrik i 50 år* (henholdsvis s. 129–133 og 134–152 i *Medicinsk Forum* 1958); det er næsten udelukkende de enkelte fabrikatas historie, der omtales. I *Poul Harris: Dental Aktieselskabet af 1934. 1934–1959* (1959, 71 s.) berettes fyldigt om organisationsformens udvikling i dette selskab, hvis aktionærer er tandlæger, og som driver handel med instrumenter og andet udstyr.

En tidlig medicinalindustri var de ikke få brøndkuranstalter, der fra omkring midten af 19. årh. oprettedes i danske byer. Ældst af dem var den københavnske i Kongens have; et vigtigt kildemateriale til belysning af denne er fremlagt af Birgit Nüchel Thomsen i *Fra Rosenborg Brøndanstalts første år. Dansk mineralvandsproduktions opståen* (Erhvervshistorisk årbog 1959, s. 7–66). En endnu mere speciel medicinalindustri var de mange eliksirfabrikker, der navnlig blomstrede omkring århundredskiftet; om en af de mest kendte, Brama-livseliksir fortælles kort i Charles Haugbøll: *Frederiksberggade* (1964, s. 68 ff.).

Industrien

Industrihistorien har næsten udelukkende været behandlet branchevis eller betragtet ud fra den enkelte virksomhed. Et sammenfattende arbejde foreligger dog med *Rich. Willerslev: Træk af den industrielle udvikling 1850–1914* (*Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1954, s. 242–262). Heri belyses industrialiseringsprocessen målt ved væksten i virksomhedernes arbejdsantal.

Jern- og metalindustrien er af gammel rod selv i det råstoffattige Danmark. I den sidste menneskealder har den specialiserede maskinindustri fået større og større vægt i dansk økonomi. Denne udvikling er imidlertid så ny, at den ikke viser sig i en tilsvarende historisk behandling af maskinindustrien. Kun en enkelt industrigren er blevet behandlet i en samlet fremstilling, det er køleindustrien. *S. A. Andersen: Træk af dansk køleindustris og Dansk Køleforenings historie og af udviklingen af kuldens anvendelse i Danmark* (i tidsskriftet *Kulde* 1961, s. 63–148) er en fyldig gennemgang af køleteknikkens historie med omtale af de enkelte virksomheder og af de mange områder, hvor køleteknik anvendes. Som den meget grundige afhandling er tilrettelagt, er det de forskellige krav til kulde (f. eks. i bryggerier, margarinefabrikker, mejerier, skøjtebaner, iscremfabrikker) og den tekniske imødekommen af disse krav, som er det væsentlige for forfatteren. Industriens opbygning og økonomi er derimod ikke med. En enkelt teknik er emnet i *Lysbuesvejsning i Danmark gennem 25 år* (1958, 40 s., særnr. af firmabladet OK-elektroden, udg. af ESAB), hvori en kreds af teknikere beretter om elsvejsningens anvendelse på forskellige områder.

Smedien og jernstøberiet har været udgangspunktet for mange af nutidens virksomheder i metalindustrien. Det er en af de ældste, der skildres i *Frederiks-Værk. Fra kanoner til kedler. 1756–1906–1956* (1956, 91 s.), hvori hovedvægten er lagt på en behandling af J. F. Clasens tid. Det er dog mest det biografiske og

forholdet til staten, som har fundet plads i fremstillingen; men spredt berettes også om krudt- og kanonfabrikationen, hvorimod økonomien kun sparsomt er påagtet. Frederiks-Værk fortsatte langt op i det 19. århundrede som krigsindustri, nu statsejet. Bogen slutter med et kort rids af Anker Heegårds jernstøberi i København og omtaler derefter den sammenslutning, der i 1906 førte Frederiks-Værk over til De forenede Jernstøberier; udviklingen 1906–1956 er ikke med i bogen. I *Thyge Lassen: De Smithske 1834–1959* (1959, 96 s.) er hovedvægten også lagt på en biografi med mange svinkeærinder af grundlæggeren af den store (hvor stor fortælles ikke) ålborgske maskinfabrik, der startede med hovedvægten lagt på kakkellovnsstøberi; i øvrigt berettes om ledelsen og spredt om produktionen. Et andet af provinsens støberier er emnet i *Mogens V. Rasmussen: De, der gør arbejdet* (1959, 64 s.), der dog holder sig til en aktuell reportage om Hans L. Larsen–Nyborg Jernstøberi, der blev grundlagt i 1842.

Landsbysmedien var udgangspunktet for jernstøberiet og maskinfabrikken i Aså, hvis historie berettes i *Kaj Christiansen: Smedene i Aså* (1957, 32 s.); her er også lederne og produktionen (særlig motorer og kværne) emnet for udviklingen fra smedien i 1882 til en betydelig maskinfabrik.

Typen på den moderne industri, hvor en enkelt mand ikke kan begynde småt og så lade virksomheden vokse, er studeret i *Georg Nørregård: Vognfabrikken Scandia, Randers. 1861–1961* (1961, 189 s.). Det er et sobert arbejde forsynet med et fortræffeligt billedmateriale; der redegøres for grundlæggelsen og de første år, hvor de samme engelske kredse, som anlagde jernbaner, også drev fabrikken. Efter dette lægges navnlig vægt på produktionen. Væsentlige spørgsmål kunne man nok have ønsket besvaret; nogle eksempler: når der omtales leverancer til Jugoslavien eller Siam, burde det siges, hvordan man skaffer sig sådanne ordrer, hvilke tekniske fremskridt er der i produktionsapparatet (var det hurtigere at lave en godsvogn i 1961 end år 1900, en målestok kunne vel findes), hvor meget tjente man på en vogn. Det må uden tvivl være målet, i den udstrækning kilde-materialet tillader det, at stille samme spørgsmål, som man i dag stiller, når man analyserer en virksomhed. En forudsætning er naturligvis ved bestillings-arbejder, at dette synspunkt også accepteres af bestilleren. I oversigtsform er de til Thrige knyttede virksomheder (Thomas B. Thrige, De forenede Automobil-fabriker, Scandia, DAE og Midtfyns Jernstøberi) behandlet i *Thomas B. Thriges Fond og de tilknyttede virksomheder 1934–1959* (1959, 38 s., særnrr. af firma-tidsskr. »Fra Thrige«).

Forhold svarende til starten i landsbysmedien træffes også ved mange nye industrigrenes start. Det vises i *Ivar Egebjerg: A/S Fisker & Nielsen 1906–1956* (1956, 72 s.), der fortæller om den store støvsugerfabriks begyndelse som et baggårdsværksted; også her er hovedvægten lagt på produktionen, hvori f. eks. det interessante salgssapparat kun lige nævnes. Af de producerede varer og af reklamer er der billeder i en samtidigt udsendt bog *50 år gik . . .* (1956, 108 s.), der i øvrigt er en billedkavalkade over tidens almindelige historie. Teksten er ganske kort i *Dano 1912–1962* (1962, 36 s.), der fortæller spredte træk om

den ingeniørforretning og maskinfabrik, der ejes af ingeniør Kai Petersens Fond, og som især er kendt for stoker- og komposteringsanlæg.

På grænsen til landbrugshistorien står *Anker Randsholt: Et blad af historien om kunsttørringen i landbrugets tjeneste. Hessicator 1931–56* (1956, 27 s.). Kunsttørringen, især af lucerne, har spillet en så væsentlig rolle i dansk landbrugs udvikling siden 1930'erne, at man her burde have viet økonomi og teknik i fabrikation af hessicatoranlæg noget større opmærksomhed; for den, der ikke kender emnet i forvejen, er hverken den industrielle eller den landbrugsmæssige side af sagen tilstrækkelig klargjort. Det lille skrift har dog søgt at betragte en virksomheds historie med et videre perspektiv. Med *Per Jahn: 50 års tradition for fremskridt* (1942, 42 s.) om A/S Haustrups Fabriker for emballage er det på ny nogle korte data og derefter en aktuel billedreportage. Af samme karakter, men med en fyldigere tekst om virksomhedens aktuelle arbejde er *N. Max Jensen: F. L. Smidth & Co. A/S. 1882–1957* (1957, 142 s.).

Inden for fabrikation af elapparater er der de ganske korte, alene bringende enkelte data, *Københavns Elektromotor Fabrik 1910–1960* (1960, 16 s.) og *American Danish Oticon Corp.* (1954, 28 s.); det sidste om det danske høreapparatfirma W. Demant, der i 1904 startede som et agentur, men i 1940 på grund af spærringen overgik til selvstændig produktion. Om den unge radioindustri afsætning handler *Arne Rasmussen & Max Kjær Hansen: Efterspørgselen efter radioer i Danmark* (1954, 82 s.). Undersøgelsen dækker perioden 1927 til 1954; den fastlægger efterspørgselens udvikling i perioden og belyser den både regionalt og sæsonmæssigt.

Næringsmiddelindustrien møder op med et par af de største og vægtigste arbejder. Ølbrygningen, mens den endnu havde håndværkets karakter, er taget op i *Kristof Glamann: Bryggeriet i Danmark indtil slutningen af det 19. århundrede* (1962, 294 s.); bogen slutter med et rids over det 19. århundrede, hvor overgangen til industriel produktion fandt sted. Bogen bygger på et stort trykt og utrykt materiale; både produktionsteknikken, erhvervets økonomiske problemer, forholdet til statsmagten og – i særlig grad – bryggenes karteldannelse, den såkaldte københavnske omgangsbrygning, er genstand for indgående behandling. Om et mindre bryggeris historie handler *Poul Ruus: Af et gammelt landbryggeris saga. P. Kjeldgaards bryggeri i Fjerritslev* (Hist. årbog for Thisted Amt 1964, s. 349–360). En kort konstatering af direktørnavne foreligger med *Sven Jørgensen: Kapslen af i dagens anledning 1881–1956* (1956, 30 s.) om Ålborg Aktie-Bryggeriet. Ganske episodisk er *Ceres-Bryggerierne i Århus gennem 100 år* (i firmabladet Øllyden dec. 1956, s. 2–9). Et betydeligt statistisk materiale er fremlagt og tolket med indsigt i *Max Kjær Hansen: Øl og sodavand på det danske marked. En analyse af forbrugsudviklingen for og efterspørgselen efter bryggeriprodukter i årene 1920–51* (1955, 104 s.). Om et mislykket cikorie-tørreri fra begyndelsen af 1880'erne fortælles kort i *Hakon Kristensen: Da Tønning var industriby* (Østjysk Hjemstavn 1960, s. 82–83). Beslægtet med

bryggeriet er den virksomhed, der udfoldes af spritfabrikkerne; et selskab skabt af De Danske Spritfabrikker er Danisco, som er behandlet i *A/S Danisco 1934–1959* (1959, 32 s. + 23 siders tillæg med en afh. om investering i aktier). Danisco varetager Spritfabrikkernes eksport og er holding-selskab for en række kemiske fabrikker, bl. a. Aarsleffs parfumer og Grindstedværket; bogen giver kun korte data. Det samme gælder jubilæumsskriftet fra et af Daniscos datterselskaber, *A/S Dansk Gelatine Fabrik 1933–1958* (1958, 16 s.), der producerer husblas.

Husblas, der fremstilles af flæskesvær, knytter forbindelsen til den industri, som direkte bygger på landbruget. Slagterierne er fyldigt og indgående behandlet i *A. Axelsen Drejer: Andels-Svineslagterierne i Danmark 1887–1962* (1962, 410 s.). Indtil 1937 bygger arbejdet på samme forfatters bog om slagterierne fra 50-års jubilæet i 1937, der er blevet strammet noget, og derefter fortsat for de følgende 25 år med redegørelser for avlsarbejde, afsætningsforhold og arbejdet i slagteriernes organisationer; et meget instruktivt og lødigt arbejde, der slutter med korte skildringer af hvert enkelt andelssvineslagteri og tilknyttede virksomheders historie. Også enkelte svineslagteriers historie er skrevet; *Jacob Pedersen: Silkeborg Andels-Svineslagterier 1908–58* (1958, 117 s.) fortæller jævnt og i kronologisk orden episoder i slagteriets udvikling, mens *Skælskør og Omegns Svineslagteri 1912–1962* (1962, 53 s.) kun giver spredte enkeltheder, noget fyldigere er *S. M. Sørensen: Andels-Svineslaget i Kolding 1938–1963* (1963, 38 sider duplikeret). Om alle de her nævnte arbejder gælder, at de mangler egentlige undersøgelser over slagteriernes økonomi for den sags skyld også over, hvordan medlemsdemokratiet fungerer i en sådan andelsvirksomhed. Et bageri, der allerede før 1960 var blevet en industriel kiks- og biskuitfabrik, omtales kort i *Jensen & Møller A/S 1885–1960* (1960, 22 s.).

En del af den kemiske industri sigter også mod næringsmidlerne, nemlig oliefabrikation, som grundlag for margarinefremstilling. Ubetinget førende var her Århus Oliefabrik, hvis produktion og økonomi analyseres grundigt i *Rich. Wilberslev: Den teknisk-kemiske industri 1870–1914* (Erhvervshist. årbog 1960, s. 27–68), hvori også behandles produktionen af kryolit, olieker, kunstgødning, sæbe og parfume samt tændstikker. Værdifuldt kildemateriale til belysning af produktionen i provinsens sæbeindustri foreligger i *Finn H. Lauridsen: En rådgivende sæbesyder i 1860'erne* (Erhvervshist. årbog 1964, s. 73–107). I øvrigt møder den kemiske industri kun med et enkelt større arbejde: *Egon Eriksen: Krudtværket på Frederiksværk 1758–1958* (1958, 242 s.). En del af indholdet er fælles med den ovenfor under metalindustrien omtalte bog om Frederiksværk. For de sidste hundrede år gives fortrinsvis oplysninger om produktionsformer og teknik med oplysninger om fabrikkens status som statsvirksomhed. Om farve- og lakproduktion handler *Kaj Christiansen: Hygæa gennem 75 år 1882–1957* (1957, 32 s.), om trykfarver *1910–1960* (1960, 49 s.), fabrikken Drubin, og om smøreolie *L. C. Glad & Co. 1880–1955* (1955, 16 s.), men alle tre giver kun korte data.

Glasindustrien er blevet grundigt og videnskabeligt dybtgående behandlet i *Alfred Larsen, Peter Riismøller og Mogens Schlütter: Dansk glas* (1963, 416 s.). Bogen bringer en almen optakt om den ældste glasindustri og gennemgår dernæst de enkelte danske glasværkers historie; efter dette behandles de fremstillede varer og den anvendte teknik. På alle områder fremlægges nye og meget væsentlige resultater; men kildehenvisningerne svarer ikke til værkets karat som helhed. Tre jyske glasværker har Peter Riismøller behandlet fyldigere, end de er skildret i ovennævnte værk; det er i afhandlingerne *Nordjyske glas* og *Slesvigske glas* (Arv og eje, 1956, s. 49–92, 1957, s. 5–47 og 1962, s. 5–22), hvor et omfattende detektivarbejde om værkerne Conradsminde, Ålborg Glasværk og Friedrichsfeld har bragt nyt om disse 19. århundredes værker, hvorfra næsten intet arkivmateriale er bevaret. I *Holger Rasmussen: Vindøjet* (1960, 31 s.) skrives kort om Korsør Glasværk 1935–60. Værket producerer vinduesglas, og bogen beretter fortrinsvis om vinduets historie.

Om to kortlivede fajancefabrikker, skabt af afspærringen 1807, skrives i *Kai Uldall: Fajancer fra Hesbjerg og Antvorskov fabrikker* (Arv og Eje 1952, s. 83–110); det er næsten udelukkende omtale af enkelte bevarede stykker. Bidrag til keramikfremstillingens historie er *Merete Bodelsen: Patrick Nordstrøm* (1956, 124 s.), *samme: Dansk keramik* (1960, 127 s.) og *Hans Hjorth: Bornholmsk stentøj 1902–1912* (1960, 16 s.), men synspunkterne er næsten udelukkende kunstindustrielle.

Den nyeste udvikling i den gamle kalkværksindustri er taget op i *Victor Andreassen: Aktieselskabet Faxe Kalkbrud gennem de sidste femogtyve år. Nogle problemer omkring offentlig prisregulering* (1959, 114 s.), udsendt på virksomhedens 100-årsdag og rummende de to i titlen anførte afhandlinger. I det historiske afsnit er hovedvægten lagt på produktionens art og omfang. Om en mislykket produktion handler *G. L. Dam: Limensgadeselskabets historie* (Bornholmske Samlinger 1957, s. 111–235). Limensgadeselskabet blev stiftet i 1840 med det formål at udnytte det på Limensgaden værende alunskifer. På grund af interne stridigheder kom det aldrig rigtigt i gang, og det opløstes i 1847. Artiklen behandler stridighederne, særligt mellem de bornholmske og de københavnske aktionærer og modsætningsforholdet mellem bornholmerne og selskabets stifter og første leder, cand. polyt. P. J. Hammer.

Om den ældste papirindustri er der nogle detailoplysninger i *Ove K. Nordstrand: Vandmærker fra Frederik IIs og Tycho Brahes papirmøller* (Fund og Forskning V–VI, 1959, s. 218–21), mens der i *Andreas Jørgensen: Dansk papirindustri 1870–1914* (Erhvervshistorisk årbog 1964, s. 46–72) er givet en samlende oversigt over denne industri. I *Rich. Willerslev: Dalum Papirfabrik* (Erhvervshistorisk årbog 1956, s. 7–51) behandles indgående, både økonomisk og teknisk, fabrikkens historie fra 1873 til den i 1889 gik op i De forenede Papirfabrikker.

Tobaksindustrien var i det 19. århundrede spredt rundt i landets byer. I *Vagn Dybdahl: Familien Schmalfeldt og J. E. Schmalfeldts tobaksfabrik i Århus* (Århus

Stifts årbøger 1962, s. 102–132) er en sådan middelstor virksomhed behandlet med oplysninger om fabrikkens indretning, personale, produktion m. m. Afhandlingen har en særlig interesse ved at vise, hvad der kan siges om en virksomhed, hvis eget arkiv er gået tabt. Helt moderne forhold er undersøgt i *Max Kjær Hansen: Cigaretforbruget 1920–50* (1952, 92 s.) Set fra et historisk synspunkt kommer bogen, selv om der er medtaget enkelte bestemmende faktorer, mere til at virke som en statistik over cigaretforbrugets udvikling; mange forhold, der har bevirket ændringer i forbruget og virkningerne af disse ændringer, er uomtalt. Til gengæld er tilvejebragt et værdifuldt udgangspunkt for historiske undersøgelser. Bogen indledes med en række principielle betragtninger over efterspørgselsanalyser, som vil være af interesse for den historiker, der arbejder med moderne økonomisk historie.

Et gammelt håndværks overgang til industri vises i *1736–1961. A/S Roulunds Fabriker 225 år* (1961, 16 s.), der i korte noter og illustrationer fortæller om fabrikken, der grundlagdes som rebslageri, men kort før 1914 koncentrerede fabrikationen om drivremme og senere bremsebånd og beslægtede fabrikationer. Også i *Esbjerg Tovværksfabrik 1905–1955* (1955, 48 s.) er emnet en håndværksvirksomhed, der – kort efter grundlæggelsen – industrialiseres. Teksten redegør for bygninger, teknik og produktion; den økonomiske side omtales ikke. Bogen er holdt i en reklamestil, som trods alt er sjælden både i Danmark og i udlandet. Karakteristisk er det, at det under en grafisk fremstilling af produktionens størrelse fremhæves, at der er sket en 25-dobling; en sådan vækst har kun været mulig, fordi man altid har fulgt princippet: kvalitet. Hvis tallene var blevet sammenlignet med den samlede danske produktion, ville dette have vist, at stigningstakten nogenlunde svarer til den almindelige produktionsstigning.

Industriens kraftforsyning er emnet i et par elværkshistorier, hvor kraftforsyningen dog kun indgår som en af synsvinklerne. *Århus Elværk 1901–1951* (1951, 47 s.) beretter jævnt, men problemløst de væsentligste data; bogen slutter med et kapitel »Mændene bag udviklingen«, der er panegyrik uden videre dækning, som end ikke træffes selv i private jubilæumsskrifter. I *SEAS* (1962, 98 s.) gives et kort rids af Sydøstsjællandss Elektricitets Aktieselskabs historie fra 1912 til 1962, endvidere er der gode diagrammer til belysning af udviklingen, men ellers er hovedparten af bogen optaget af billeder fra selskabets virke i jubilæumsåret. Emner nært knyttet til den tekniske elforskning er behandlet i tidsskriftet *Elektrotekniker* 1953 (s. 529–574), særlig kan nævnes afhandlinger om post- og telegrafvæsenets teletekniske udvikling 1943–53, samt telefonselskaberne og undervisningen i elektroteknik i samme tidsrum.

Gas har aldrig spillet den samme rolle i dansk industri som i de gamle industrilande; dette fremgår også indirekte af, at belysnings- og kogegas er emnet i den udmærkede behandling af *Århus Gasværk 1855–1955*, som gives i *Norman V. Steenstrup: Fra grueild til gas* (1955, 145 s.). Brunkullene har periodisk

haft stor betydning for industrien (i tiden efter 1945 navnlig for de store elværker); kort er en briketfabrik, grundlagt 1935, omtalt i *Anton Abildtrup: A/S Fiskbæk Briketfabrik* (1960, 27 s.).

Før gas og elektricitet kom industriens kraftforsyning fortrinsvis fra vandmøllerne. Det var en kraft, der var stedbundet; landet over lå da også talrige små industrivirksomheder ved vandløb. Af stor alsidighed var de små møller i Marselisborgskovene syd for Århus; resultatet af grundige undersøgelser af disse er fremlagt i *Peder Jensen: Marselisborg skovmøller* (Århus Stifts årbøger 1959, s. 18–59). Her træffes industrielle virksomheder tilbage til 17. årh. og frem til sidste halvdel af 19. årh.; de arbejdede med papirfremstilling, valkning, krudtfabrikation, feldberedning og uldkradsning, ligesom en af møllerne en tid var kobbermølle. En lignende alsidighed beskrives i *Hulemose. En gammel vandmølles historie og dens beboere. Samlet af P. Chr. von Rehling-Qvistgaard* (Historisk Samfund for Præstø Amt, årbog 1963, s. 113–230). Foruden almindelig kornmølleri, der gennem ejerne skildres fra 1600-tallet, blev der, mens skipper og købmand Jens Lind 1808–21 ejede Hulemose, drevet papirfabrik, oliemølle og sæbefabrik på stedet. Hulemose ligger i Bårse hrd. mellem Vordingborg og Kallehave. I *Om Stampe- og Benmøller* (Fra Ribe Amt 1954, s. 438–53) er der to afsnit. Et om »Stampe- og benmøller i Hjortkær og lidt om handel med ben og klude« og et andet »Fra Assenbæk og Skærbæk Stampemøller«. Heri fortælles om mølleriets teknik og om handelen med ben og klude og andet affald. En tilstandsbeskrivelse af flere vandmøller i 1761 foreligger i *Peder Jensen: Gamle vandmøller i Bjerge og Hatting herreder* (Vejle Amts årbøger 1957, s. 70–80).

De store ingeniør- og entreprenørfirmaer er knyttet til industrialismen i dens anden eller tredje periode. De er ofte en ejendommelig blanding af industri, håndværk og et helt selvstændigt erhverv, ligesom de ofte finansielt og personelt har nær tilknytning til egentlige industrivirksomheder. Mens de kendes i England allerede før midten af det 19. århundrede, dukker de i Danmark først op mod århundredets slutning. Niels Andersen, Arbejdsgiverforeningens grundlægger, er den første af denne type; han grundlagde sin store forretning omkring 1870. Det forekommer mærkeligt, at ingen af de store danske ingeniørfirmaer har ladet sig friste til at bekoste en historisk behandling af deres branches udvikling; hvad der kommer er enten tekniske redegørelser eller billedværker.

Om en af Niels Andersens samtidige, Johan Heinrich Hoffmann berettes i *N. Balslev Jørgensen: H. Hoffmann & Sønner A/S, entreprenører gennem hundrede år 1863–1963* (1963, 39 s.). Her fortælles livligt om grundlæggeren, der bl. a. byggede Esbjerg havn og anlagde jernbaner, derefter er der korte afsnit om firmaets forskellige arbejdsområder. I *Christiani & Nielsens jubilæumsskrift 50 Years of Civil Engineering 1904–1954* (1954, 177 s.) gives tekniske beskrivelser af nogle af de nyeste, større arbejder verden over. Højgaard & Schultz A/S har udsendt skrifter ved både 35 års og 40 års jubilæerne og *Højgaard & Schultz A/S 1918–1958*, som kun indeholder billeder af udførte arbejder ledsaget af

korte tekster. Billeder er også det eneste, der fortæller om virksomheden i *Poul Hauton: Rådgivende ingeniør gennem halvtreds år Th. Gjerstrup A/S 1904–1954* (1954, 89 s.), der i øvrigt indeholder en del causerende stof. Billedstoffet vedrører særlig slagterbygninger og -udstyr.

Om arbejdsforholdene ved store entreprenørarbejder, navnlig jernbaneanlæggene, berettes i *Charles Haugbøll: Børster* (1955, 183 s.), der gengiver breve og samtaler.

Industriens organisationer har kun i beskedent omfang været behandlet historisk i denne periode. Da Industrirådet i 1960 fejrede sit 50-års jubilæum, udsendtes et særnummer af Tidsskrift for Industri; heri gav *Poul Melgaard: Industrirådet 1910–1960* en oversigt over virksomheden, indtil 1935 byggende på Johannes Hansens fyldige jubilæumsskrift fra 1935. I 1963 holdt Industrirådets moderorganisation, Industriforeningen i København, 125 års jubilæum, og Tidsskrift for Industri bragte da (1963, s. 161 ff.) en række oversigtsartikler om foreningens og industriens historie.

Fra specialindustrier foreligger nogle enkelte bøger, der dog opholder sig mest ved ydre data; det drejer sig om *Åge Schiott: Strejftog gennem jernets 75 år* (1960, 98 s.) – om Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien 1885–1960, *Chr. Søndergård: Kødindustriens Fabrikantforening 1909–1959* (1959, 32 s.), *Poul Melgaard: Foreningen for Danmarks Fiske- og Konservesindustri 1935–1960* (1960, 68 s.) og *Johannes Lehmann & E. Schytt Poulsen: Sæbe- og Parfumefabrikant-Foreningen 1932–1957* (1959, 32 s.); de to sidste har foruden det egentlige foreningsstof også mindre afsnit om forholdene til myndighederne særlig under restriktionsperioden.

Håndværk

Over den håndværkshistoriske litteratur 1945–1963 har Helge Søgaard givet en kyndig oversigt i »Fortid og Nutid« (bd. 22, s. 157–166). Hovedvægten er deri lagt på det producerede og på håndværkets teknik. Her skal derfor fortrinsvis omtales de enkelte virksomheder og håndværkets organisationer.

Kun få håndværksvirksomheders historie er skrevet. I *Niels Friis: Marcussen & Søn 1806–1956* (1956, 115 s.) er der indgående beskrivelser af de større orgler, der er bygget af det store orgelbyggeri i Åbenrå, mens *Niels Schiørring: Billeder fra 125 års musikliv. Hornung & Møller 1827–1952* (1952, 30 s.) mere er et musikhistorisk causeri med enkelte data om firmaet.

Gode oplysninger om snedkerhåndværkets situation under industrialiseringen gives i *Erik Lassen: Hverdagens stole* (1957, 56 s.) Emnet er produktionen hos Fritz Hansens Eftf., der blev grundlagt i 1872 i København; det er form og materialer, der behandles. Det egentlige håndværks forhold under industrialisme behandles i *Viggo Sten Møller: Vore dages møbler/Johannes Hansen: Et hånd-*

værks vej i en maskintid (1955, 59 s.), hvor også møbelhandelens overgang til handelsuddannede forretningsfolk omtales.

Den tekniske udvikling i et nyt håndværk, fotografens, er meget instruktivt behandlet i *Bjørn Ochsner: Fotografi i 100 år set fra et dansk synspunkt* (1962, 50 s.). Samme forfatter har i *Fotografer i Danmark indtil år 1900* (1956, 406 s., duplikeret) givet en lang række værdifulde oplysninger om fagets udøvere. Fotograferne i en enkelt by er emnet i *Svend Arnholtz: Gamle Næstvedfotografer* (Historisk Samfund for Præstø Amt, årbog 1954, s. 105–216). På grundlag af dagblade, tidsskrifter, vejvisere og arkivalier skildres tiden før 1915. En indledning behandler træk af fotografiens almindelige udvikling og af fotografens daglige tilværelse og forretningsform, hvorefter følger levnedsskildringer af de enkelte fotografer, inkl. de omrejsende. Et Ålborg-ateliers historie er skrevet i *Knud Dynesen: Atelier H. Tønnies i 100 år* (Fra Himmerland og Kjær herred 1963, s. 79–96); vægten er lagt på grundlæggerens periode 1856–1903. Silhouettørens gerning var oprindelig ren mekanisk (profilskygge nedsat ved hjælp af pantograf). I *Bjørn Ochsner: Om nogle tidlige danske silhouetter* (Fund og Forskning, I, 1954, s. 87–110 og X, 1963, s. 152–54) skildrer chefen for Det kgl. Biblioteks billedsamling nogle silhouettører fra slutningen af 18. og begyndelsen af 19. årh. I en tilsluttet silhouetfortegnelse forekommer i øvrigt adskillige erhvervsdrivende. Om en anden københavnsk silhouettørs virksomhed i begyndelsen af 19. årh. berettes i *Bjørn Ochsner: Silhouettøren fra St. Pederstræde* (Fund og Forskning X, 1963, s. 99–118). Om en svensk håndværker eller kunstner i dette specielle fag fortælles i *Bjørn Ochsner: Silhouettøren Ernst Ljungh i firsernes København* (Fund og Forskning XII, 1965, s. 129–142).

Sølv- og guldsmedier er skildret i *Svend Carstensen: Gyldne glimt gennem hundrede år* (1954, 32 s.) og *Bendix Bech-Thostrup: Historien om en guld-armring* (1958, 28 s.) Den første, om A. Dragsted i København, har en kort biografi af grundlæggeren og dernæst eksempler på arbejder i de forløbne hundrede år; den anden, om A/S Bernhard Hertz, giver en noget fyldigere, anekdoterpræget biografi af Bernhard Hertz, der grundlagde sit værksted i København i 1858.

Om et garveri fra 1859, der blev industrialiseret, gives nogle spredte oplysninger i *Sålen gik sin gang. P. Knudsen & Søns garverier* (1959, 38 s.); det meste af bogen er et illustreret causeri om sålens historie. I *I. A. & H. Meyer 1851–1951* (1951, 22 s.) fortælles kort om cheferne i det store københavnske farveri, der blev grundlagt i Vejle i 1851, men omkring 1859 flyttede til hovedstaden. Kun få håndværksfirmaer bliver 150 år; dette var tilfældet med det nu ophørte blikkenslagerfirma Fritz Meyer, der begyndte i Ålborg, men tidligt flyttede til København, hvor det løste store opgaver; efterhånden opdyrkede værkstedet som speciale fabrikation af teaterrekvisitter. Om indehaverne og nogle af de større arbejder fortælles kort i *Fritz Meyer. 1803–1953* (8-sidet folder).

Om et af Københavns førende herreskrædderier fortælles i *Carl A. Andersen:*

Chr. Christensen & Co.s Eftf. 125 år (1961, 19 s.), der fortrinsvis opholder sig ved ejernes biografi og ejendommens historie. Handskemageriets historie i Danmark og træk af handskens kulturhistorie er solidt fremstillet i *Poul Strømstad: Handskemageri gennem tiderne* (1960, 42 s., duplikeret).

Håndværkerforeningerne indtager en ejendommelig plads blandt erhvervsorganisationerne. Kun i ringe grad virker de erhvervspolitisk, mens de i højere grad har præg af at være borgerlige selskabsforeninger, der dog fortrinsvis søger deres medlemskreds blandt håndværkere. I det erhvervspolitiske indskrænker deres indsats sig væsentligst til at indgå blandt underorganisationerne i Fællespræsentationen for dansk Håndværk og Industri (fra 1951 Håndværksrådet); en særegen funktion, som nu også er uddøende, har de haft ved at organisere oprettelsen af de mange lokale tekniske skoler og derefter drive disse. I *Salomon J. Frifelt: Hundrede års virke i Ringkjøbing Håndværkerforening 1861–1961. Småglimt fra årene 1936–1961* (1961, 97 s.) og i *Johs. Stampe & Søren Madsen: Jubilæumsskrift for Herning Håndværkerforening 1876–1951* (1951, 101 s.; indtil 1926 optryk af tidl. jubskr.) er det kun stoffet om de tekniske skoler, der vedrører foreningerne som *håndværkerforeninger*. Dette er til gengæld begge steder behandlet ganske tilfældigt uden forsøg på at opstille spørgsmål til besvarelse: forhold som elevtal, fordeling på fag, på by og land, lærerkræfterne, økonomiske drift m. m. I øvrigt er bøgerne mere af episodisk karakter, men indeholder derved noget til belysning af provinsbyernes kulturliv. Noget anderledes er *Olav Christensen: Haderslev bys håndværk* (1957, 107 s.), der udsendes ved foreningens 100-års dag. Halvdelen af bogen er viet håndværkets historie i Haderslev indtil foreningens stiftelse; trods titlen standser denne almene behandling omkring 1850, skønt netop reaktionen på og virkningerne af f. eks. den tyske håndværkerlov af 1897 ville have betydelig interesse. Den i øvrigt gode oversigt over håndværkets historie i Haderslev burde nok i noget højere grad have frigjort sig fra lovbestemmelser. Selve foreningshistorien byder ikke på meget erhvervshistorisk stof; i den henseende svarede forholdene til de kongerigske foreninger. Bogen har et noget fyldigere afsnit om den tekniske skole end de andre, men omtalen af bygningens opførelse synes dog at tage en uforholdsmæssig plads sammenlignet med den, der bliver selve skolens virksomhed til del. Om den tekniske undervisning i Flensborg handler *Wilhelm Rust: Die Geschichte des gewerblichen Schulwesens der Stadt Flensburg von 1815 bis 1962* (1962, 145 s.), som er meget oplysende.

Håndværkets erhvervspolitiske interesser varetages i dag af de enkelte fags mesterorganisationer. Omfattende er *Wilhelm Rust: Die Geschichte der lederverarbeitenden Handwerksberufe in der Stadt und im Amt Flensburg – zugleich ein Stück Flensburger-Handwerksgeschichte von 1437 bis 1962* (1962, 175 s.); den er udgivet som jubilæumsskrift for skomagerlavet i Flensborg, men bringer adskillige oplysninger om håndværkerpolitik i Sønderjylland gennem tiderne. En fyldig fremstilling er også givet i *Torben Wraae: Klejnsmedemester- og Meka-*

nikerforening for København og Omegn. 1897–1957 (1957, 99 s.), hvor der fremlægges en række oplysninger om lønforhold, forbindelse med andre organisationer, forhold til jerngrossererne, lærlingeordninger, licitationsformer m. m.; i det store og hele er det kun kendsgerninger uden historisk analyse. Det er kun lidt, der oplyses i *Jyllands samvirkende Smedemesterforeninger 1914–1954* (1954, 22 s.), hvor der kort fortælles om foreningens stiftelse og om det, der øjensynlig har været hovedformålet: prisaftaler til den ene side og eksklusiv- og bonusordninger til den anden side, leverandørerne. Endnu mere kortfattet er *Århus Sadelmager- og Tapetsererlaug 1887–1962* (1962, 28 s.), der kun giver nogle spredte data. Fyldigere er derimod *Farverfagets organisationer i Danmark* (Dansk Farveri- og Renseri-Tidende, 1963, s. 123–166).

Håndværksmestrenes foreninger er i mange tilfælde fortsættelser af de gamle lav, men i reglen har der været et tomrum mellem næringsfrihedens indførelse i 1862 og nutidens foreninger oprettede omkring 1880 som et led i arbejdsmarkedets organisering. I Helge Søgaard: *Århus Murerlaug fra dets begyndelse til 1955* (1955, 47 s.) bringes nye enkeltheder om lavets virksomhed i 18. og 19. årh., derefter skildres foreningens historie 1930–1955, idet de første 50 år tidligere er behandlet. Sagligt og systematisk behandles emner som licitationsvæsen, de særlige forhold under besættelsen og lønforhold; men alt dog kun i oversigtens form. Spredte oversigtskapitler kendetegner *Holger Jugel: Århus Tømrermesterforening 1880–1955* (1955, 82 s.). Særegne organisationsforhold gjorde sig gældende i Ålborg, idet man her i 1885 oprettede en mesterforening for tømrere og murere; foreningens historie er skrevet i *Kaj Christiansen: Vi var med til at bygge Ålborg* (1960, 47 s.). Der gives her interessante oplysninger om arbejdsstridigheder på lokalt plan før 1914, nævnte år delte man sig i to foreninger. Forholdene inden for det københavnske tømrerlav omkring 1800 indgår i *Tage Kårsted: En tømrermesterfallit 1799. Lavstilstande og byggeforhold i København* (Erhvervshist. Årb. 1959, s. 124–132). Isolatøren er en af de nye håndværkere; i *Hacgen Hetsch: Foreningen af Isoleringsfirmaer øst for Storebælt 1904–1954* (1954, 48 s.) fortælles alene om fagets arbejde, ikke om organisationens historie. I *1914–1964. Slagtermesterforeningen for København og Omegn* (1964, 27 s.) er der kun nogle løse data. Generelt kan det siges, at vi i påfaldende grad mangler en indgående, historisk analyserende behandling af en eller flere af de moderne mesterforeninger, der bl. a. øver en betydelig indflydelse på prisdannelsen.

Fagforeninger

Flere af de større fagforbund har udsendt ret fyldige jubilæumsskrifter. Her går man trofast ad de samme baner som virksomheder og andre organisationer. Det bliver i reglen rene kronologiske fremstillinger uden opstillingen af problemerne og med en række centrale spørgsmål ubesvarede. Nogle eksempler på sådanne skal nævnes: organisationsprocenten, kontingentets størrelse, ledernes deltagelse i ar-

bejderbevægelsens politiske arbejde, også på lokalt plan, forholdet mellem forbund og lokalforening, indre brydninger (er det personspørgsmål eller udtryk for forskellige retninger, når den ene kandidat til formandsposten får 123 stemmer og den anden 120?), administrationsomkostninger m.m. Miseren har sin rod i flere forhold: dels gammel tradition, der ikke har ladet lederne forstå, at udarbejdelsen af sådanne skrifter er et arbejde, som man ikke uden videre kan regne med, at en journalist eller en fagforeningsleder kan udføre, dels det mærkelige forhold, at arbejderbevægelsen skønt generelt præget af historisk interesse og forståelse kun i ringe grad efterlader sig historisk kildemateriale. Næppe nogen bevægelse i Danmark giver forhandlingsbogen en så fremskudt position på generalforsamlinger, men dermed standser det i reglen også, og forhandlingsprotokoller er jo ofte en tvivlsom kilde. Når det gælder arbejderorganisationernes historie, ville en systematisk indsamling også af mundtligt traditionsstof være højst påkrævet, og vel at mærke må der under denne indsamling overvindes en ret udbredt tilbageholdenhed.

Tilbageholdenhed kendetegner for eksempel i høj grad *Niels Madsen: Snedkerforbundet i Danmark gennem 75 år* (1960, 366 s.). Forfatteren er forbundets mangeårige formand, som dog skulle sidde inde med en viden, der kunne udfylde de nøgne protokolnotater; men det er der slet ikke gjort forsøg på. Bogen er skrevet i en stil som en nøgtern kongresberetning, og så tilmed som en usystematisk og uoverskuelig beretning; en række konkrete oplysninger kan naturligvis hentes i bogen. I formen er *Erik Hansen: Dansk Skotøjsarbejder Forbund gennem 75 år* (1960, 295 s.) noget bedre, men også her mangler fuldstændig tilrettelægning af stoffet, hvor en fremadskridende fremstilling efter en tidsplan f. eks. medfører, at Hedtofts død i Stockholm umotiveret omtales i fem linier midt mellem bedragerier over for arbejdsløsheds-kasser og arbejderbeskyttelseslovgivning. I denne bog mangler endog indholdsfortegnelse.

På et noget andet niveau ligger bøger fra smedene og metalarbejderne. *Ernst Christiansen: Smede før og nu* (1963, 197 s.), tager her tråden op fra sit jubilæumsskrift ved Dansk Smede- og Maskinarbejderforbunds 60 års jubilæum i 1948. Her følges stort set også en kronologisk fremstilling; men det uvæsentlige stof er sorteret fra. Dette betyder ikke, at alt det væsentlige er kommet med, ingenlunde; men det, der er, er præget af evne til at fremdrage det centrale i problemerne. Noget af det samme karakteriserer *50 år i metal. 1912–1962* (1962, 180 s.) om det faglige kartel Centralorganisationen af Metalarbejdere i Danmark. Bedst synes dog at være *Dansk Smede- og Maskinarbejderforbunds Lærlinge-Landsorganisation 1933–58* (1958, 108 s.); heri er med sikker hånd fremdraget det betydningsfulde, velskrevet og klart koncentreret om opgaverne og deres løsning; men også denne bog mangler en hel del om det rent organisatoriske.

Indtryk af arbejdet i en lokal forening giver *Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund. Centralafdelingen i Århus. 1883–1958* (1958, 55 s.). Kortfattede data gives i *1887–1962. Snedkernes Fagforening. Esbjerg* (1962, 12 s.). En livlig og velskrevet skildring af det vanskelige arbejde i 20. århundredes begyndelse for

at organisere de nordsjællandske skovarbejdere er givet i *P. Jørgensen: Om skovarbejdernes organisationsforhold* (i Fra Frederiksborg Amt, 1952, s. 111–123).

Fagforeningsmedlemmernes liv under 1920'ernes og 1930'ernes urolige økonomiske forhold er skildret i *Carl Winther Sørensen: Tyve forunderlige år* (1961, 368 s.). For den, der skal forstå arbejderungdommens kår i dette tidsafsnit, vil bogen bestandig være et hovedværk. Det er forfatterens egne erindringer fra læretiden i Frederikshavn og derefter som svend fra 1923. Det er perioder med arbejde flere steder, men det er også eviglang arbejdsløshed afbrudt af højskoleophold og vandreture i det fremmede. Og der er erindringer om fritiden; bogens almene sigte er træffende karakteriseret i undertitlen »Erindringsbilleder om arbejderungdom«.

En vigtig baggrund for den nyeste fagforeningspolitik er behandlet i *Knud Lüttichau: Lønglidning og lønstruktur 1946–1960* (Nationaløkonomisk Tidsskrift 1964, s. 35–54), hvor især de økonomiske betingelser for solidarisk lønpolitik er taget op til undersøgelse.

Handel og industri i topografien

I den omfattende lokalhistoriske litteratur, der ikke direkte sigter mod erhvervslevet, er der ofte samlet værdifulde oplysninger. Eksempelvis rummer de talrige sognehistorier, skønt oftest yderst svage i det erhvervshistoriske, gode konkrete oplysninger til karakteristik af stationsbyernes vækst. I købstadshistorierne har erhvervslevet gennemgående været stedbarn; men netop i de sidste udkomne synes der at være sket en ændring. I hvert fald får erhvervslevet nu en rigeligere plads; det kniber dog fremdeles med en mere økonomisk orienteret analyse også med hensyntagen til de geografiske forhold. Ganske vist opfordrer kildematerialet mest til tilstandsbeskrivelser. I hvert fald fra det sidste århundrede skulle der dog kunne gives mere; men netop her svigter ofte behandlingen af det økonomiske stof, der tilmed ofte betragtes isoleret i forhold til andre sider af byens liv.

Fra Sønderjylland foreligger to byhistorier med fyldige erhvervshistoriske afsnit. Det er *Holger Hjelholt: Sønderborg bys historie* (1960, 350 s.), der går frem til 1964, og *Johan Hvidtfeldt & Peter Kr. Iversen (red.): Åbenrå bys historie* (1961, 260 s.), som slutter i 1720. Netop Åbenrå er i øvrigt i *G. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850* (1961, 271 s.) behandlet på en forbilledlig måde ved en sammenkæden af det politiske (nationale) med den økonomiske og sociale udvikling; et arbejde, der også vil kunne være mønster på flere punkter for byer, hvor de særlige nationale forhold gør sig gældende. Fra Flensborg foreligger *Theodor Link: Flensburgs Überseehandel von 1755 bis 1807* (1959, 352 s.), der er en særdeles grundig fremstilling, som klarlægger meget, der hidtil har været mindre velfunderede formodninger; nævnes kan også *H. V. Gregersen: Den flensborgske varehandels kår i kriseårene i slut-*

ningen af 1730'erne (Sønderjyske Årbøger 1958, s. 75–83). Interessante problemstillinger forekommer i *Klaus Nernheim: Der Eckernförder Wirtschaftsraum* (1958, 141 s.), som rækker tilbage til 16. årh.

En udmærket behandling foreligger også i *Gunnar Sandfeld: Fra en helt anden tid* (1955, 381 s.) og sammes *Nye tider* (1957, 400 s.), som skildrer Struers udvikling fra et fiskerleje i 19. årh. til stationsby og købstad i 20. årh. Det erhvervsmæssige er kun behandlet i skitseform i *Sven Henningsen: Esbjerg under den anden verdenskrig* (1955, 263 s.), idet bogen specielt er rettet mod en beskrivelse af forholdet til besættelsesmagten. En meget indgående analyse af Århus bys økonomiske tilstand i 1730'erne er givet i *Poul Enemark: Erhverv i Århus* (1963, 80 s.).

To fynske byer har udsendt lodige byhistorier, hvor erhvervslivet navnlig før industrialismen er behandlet fyldigt og oplysende. Det er *J. O. Bro-Jørgensen & Ove Marcussen: Svendborg købstads historie 1–2* (1959–1961, 992 s.) og *Aage Fasmer Blomberg: Fåborg bys historie 1–2* (1955–56, 399, 512 s.).

Fra Sjælland kan nævnes flere afhandlinger om mere specielle emner, som dog har principiel interesse. I *H. D. Schepelern: Hvor boede Københavns sværdfejere* (Historiske Meddelelser om København 1954–57, s. 301–20) rejses det spørgsmål, om der inden for de enkelte håndværk kan påvises nogen lovmæssighed med hensyn til valg af bopæl. For de fåtallige sværdfejerers vedkommende besvares spørgsmålet bekræftende. De boede fra 17. årh.'s slutning til ca. 1800 i visse gader i Øster- og Købmagerkvarter. Forklaringen skal sandsynligvis kun søges i tradition. Forbindelsen med omegnen er emnet i *Holger Rasmussen: Københavnsbønder* (Historiske Meddelelser om København 1963, s. 75–98), der behandler kontakten mellem hovedstaden og de omboende bønder omkring 1800, idet det dog påpeges, at formålet kun er at vise problemerne. Erhvervs-historisk har artiklen også interesse ved gennemgangen af de varer, bønderne førte med sig til salg. Byens behov virkede fremmede på landbrugsproduktionen i en bred zone, og der udvikledes en klar distriktsmæssig specialisering.

Industriområdet nord for København behandles i tre mindre afhandlinger. I *J. A. C. Rastrup: Industrien i Lyngby-Tårnbæk Kommune* (Lyngby-bogen 1961, s. 109–149) gennemgås med baggrund i Mølleådalens kommunens industrielle virksomheder frem til vore dage – med navne, dato og antal beskæftigede. Der sluttes med en prognose for industriens fremtidsmuligheder efter byplanen af 1961. Spredte oplysninger gives i *Kai Uldall: Avisnyt om Kongens Lyngby for et Par Hundredår siden* (Lyngby-bogen 1962, s. 151–191), hvor to afsnit, nemlig »Mølleåens fabrikker« og »handel og håndværk i Lyngby« citerer avis-notitser om egnens erhvervsliv. I *F. M. Madsen: Fra Brede om Brede* (Lyngby-bogen 1956, s. 59–90) gives der bidrag til det Modeweg'ske fabriksanlægs historie. En meget oplysende undersøgelse af Helsingørs særlige forhold er foretaget i *Ole Karup Pedersen: Helsingørs handel på Christian IV's tid* (Fra Frederiksborg Amt 1953, 1954, s. 62–83). Mens det var ganske let for Helsingørs købmænd – i modsætning til andre byers – at skaffe sig fremmede varer fra

de forbipasserende skibe, voldte byens egen levnedsmiddelforsyning og forsyningen af skibene nogen besvær. Oplandet var lidet opdyrket og desuden ikke særligt frugtbart, så det var nødvendigt for de lokale skipperne at sejle langt af led – til Isefjorden og Limfjorden – for at gøre opkøb. Adskilligt hentedes dog også i Skåne. Foruden i forsyningen af de fremmede skibe deltog købmændene også i nogen udstrækning i den store handel: på Narva og til Nordhavet. Varerne, der ofte bar luksuspræg, afsattes til hoffet, til adelen og til den borgerlige overklasse. Handelen var specialiseret på de enkelte huse. Også kompagnihandel var man engageret i, idet Det gullandske kompagni udgik fra Helsingør og Helsingborg.

Biografi og miljø

Den personalhistoriske litteratur er meget omfattende, og spredt i talrige arbejder fra større bøger til mindre skrifter og stamtavler på ark er der oplysninger om erhvervslivets mænd. Her skal opmærksomheden derfor kun rettes mod nogle arbejder, som belyser større grupper eller karakteristiske miljøer.

Flere værker er koncentrerede om enkelte byers borgerskab, men indeholder oplysninger, der kan være udmærkede udgangspunkter også for efterforskninger af personer og slægter i andre familier. Det gælder således *Anna Thestrup: Eligerede borgere i Århus 1740–1837* (1964, 134 s. + udfoldstavler); formålet med bogen er at undersøge dette tidlige »byråd«s opbygning og funktion. For at dokumentere de eligeredes miljø rummer bogen små biografier af de eligerede og oplysninger om deres slægt. Bystyrets medlemmer i Kerteminde er emnet i *V. Woll: Borgmestre og rådmænd i Kerteminde indtil 1747* (Fynske årbøger V, 1953–55, s. 312–38) og sammes *De eligerede mænd i Kerteminde 1723–1837* (Fynske årbøger VI, 1956–58, s. 438–88); men her gives alene biografisk stof. Rent biografisk er også *Åge Bonde & Johan Hvidtfeldt: Personalhistoriske oplysninger om borgmestre, rådmænd, byfogeder og byskrivere i Flensborg 1550–1848* (1961, 85 s.), der indeholder fyldige oplysninger om de pågældende øvrigheds-personers familieforhold og med det fyldige register ofte vil være nyttig for videre arbejde med sønderjyske handelsslægter.

Om en bys samtlige erhvervsdrivende gives oplysninger i *Otto von Spreckelsen: Viborg bys borgerbog 1713–1860* (1955, 469 s.). Fortegnelsen over opnåede borgerskaber indeholder fyldige biografiske data om personerne, som ellers ikke fremgår af borgerskabsprotokollerne, herunder f. eks. også offentlige tillidshverv.

For en nyere tid er der biografier af snævrere kredse i *Vagn Dybdahl & Finn H. Lauridsen: Århus Købmænds Hjelpekasse 1861–1961* (1961, 58 s.) og *Fortegnelse over Ålborg Købmænds Hjelpekasse og Ålborg Handelsstandsforenings legater* (1959, 90 s.). I begge tilfælde er det biografier af købmænd, der har stiftet legater i de to byer. Om Ålborgs erhvervsdrivende er der også

mange biografiske oplysninger i *Kr. Værnfeldt: Af Bispensgades saga* (Fra Himmerland og Kjær herred 1963, s. 5–34) og i sammes *Algade i Ålborg* (Fra Himmerland og Kjær herred 1964, s. 149–188); de to afhandlinger gennemgår gaderne hus for hus og beretter om ejere og beboere. Et enkelt hus i hovedstaden er behandlet på samme måde i *Kaj Foltmar: Sundorps hus. Ved Stranden 10* (Hist. medd. om København 1963, s. 99–125); flest detaljer indeholdes om det vineddikebryggeri, der blev drevet i ejendommen i godt hundrede år fra ca. 1685. Tilsvarende er *Otto von Spreckelsen: Morvillesgård. En Viborg-patricier-ejendoms historie* (Fra Viborg Amt 1961, s. 60–123), der begynder i 1660'erne og bringer personalhistoriske oplysninger om ejerne, hvoraf adskillige – især af de ældre – var næringsdrivende.

En slægtsbog, som rummer data om talrige handlende, er *Michael Hartvig: Slægten Wulff fra Fredericia og Randers* (1953, 153 s.). Blandt de udprægede handelsfamilier, der er knyttet til denne slægt, kan nævnes: Behrens, Cantor, Fränkel, Kalisch, Levin, Levy, Metz, Metzson, Meyer og Oppenheim. Slægts-historisk er også *C. Klitgaard: Handelshuse i Klitten* (Vendsysselske Årbøger 1953–54, s. 105–161), der skildrer forskellige skudehandlerslægter i Blokhus, navnlig Bondrup, Brix og Klitgaard. En anden slægtsbog, også med mange erhvervsdrivende, er *Inuk Luplau Janssen: Mendel Levin Nathanson og hans slægt med anetavle og stamtavle* (1960, 145 s.). En vigtig hjælp ved identifikation af de mange erhvervsdrivende i jødiske slægter er i øvrigt tre bøger, alle udarbejdede af *Jul. Margolinsky*, nemlig *Gravpladserne på Mosaisk nordre Kirkegård i Møllegade 1693–1953* (1954, dupl.), *Gravpladserne på Mosaisk vestre Kirkegård 1886–1955* (1955, dupl.) og *De jødiske kirkegårde i danske provinsbyer 1722–1956* (1957, dupl.).

Fra den ældre tid, d.v.s. før 1814, foreligger enkelte biografier. I *Johan Jørgensen: Ditmer og Johan Bøfke. To københavnske kræmmere fra enevældens første tid* (Hist. medd. om København 1961, s. 48–77) biografieres de to tyske købmænd, der var brødre og virkede i hovedstaden ved midten af det 17. årh. Deres forretninger, hvoraf Ditmer B.'s var den største, var formentlig typiske for tiden. Småtræk meddeles i *Fritz Jacobsen: En special vinhandel i det gamle Slagelse* (Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt 1961, s. 45–47) om vinhandler Daniel Weinholt, der drev forretning omkring midten af 17. årh.; grundlaget er Kancelliets Brevbøger og Antvorskov lens regnskab. Fra den blomstrende handelsperiode omkring 1800 er *Bjørn Fabricius: Frederic de Coninck* (Søllerød-bogen 1956–57, s. 97–116), der giver en kort biografi af de C., hvis tilknytning til Søllerød var hans besiddelse af Dronninggård (Næsseslottet), og en oversigt over slægtens danske medlemmer. I *Knud Klem: Jean Jacob Claessen. Blade af Helsingørs erhvervslivs historie* (Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1958, s. 106–167) er der en detaljeret levnedsskildring af den helsingørske købmand og industrimand (ankersmedie, reberbane, d. 1806) med baggrund i byens alm. erhvervsmæssige udvikling i slutn. af 18. årh. En række mindre biografier er optaget i *Charles Haugbøll: Grevinden af Bagsværd og*

Aldershviles historie (Hist. medd. om København 4 r., III bd. 1951–54, s. 129–216). Blandt ejerne af Aldershvile var den norske købmand Peter Nicolai Arbo, der købte slottet i 1804 – hans enke (f. Colett) solgte det 1844. Artiklen indeholder en skildring af A., der fra Drammen flyttede til København og blev en af byens store handelsfolk. Handel på et ganske andet plan træffes i *Vald. Andersen: Johannes Kellers optegnelser* (Fra Viborg Amt 1958, s. 50–68), som gengiver optegnelser af »kartoffeltyskeren« J. K., der ca. 1797–ca. 1850 drev landprang i Jylland (huder, skind & tobak).

Med det 19. århundrede kommer en periode, hvis erhvervsdrivende ofte er omtalt i biograferende afhandlinger eller offentliggjorte optegnelser. Indholdet i den enkelte artikel kan bringe bidrag til mange sider af erhvervslivets historie, ligesom de ofte i det hele bidrager til belysning af miljøet. Træk af livet hos provinsbyens handlende fremgår på forskellig måde af *Helge Søgaard: Købmandsportrætter fra empirens Århus* (Erhvervshist. Årb. 1961–62, s. 72–84) og af *Emanuel Sejr: En patriarkalsk købmandsfamilie* (Erhvervshist. Årb. 1961–62, s. 117–127), hvor en række breve fra hjemmet til den senere overbibliotekar H. O. Lange fortæller om dagene hos en århusiansk købmandsfamilie i 1880'erne. Den politiserende provinskøbmand fra folkestyrets første tid er portrætteret i *Emanuel Sejr: Konsul J. M. Mørk* (Erhvervshist. Årb. 1961–62, s. 103–116). Handelsstanden og det politiske liv er tillige emnet i *Finn Odgaard: Handelsstanden i Århus og folketingsvalgene 1852, 1876 og 1879* (Erhvervshist. Årb. 1961–62, s. 163–172), hvor købmændenes politiske standpunkter analyseres på grundlag af stemmelisterne. Et andet usædvanligt kildemateriale har dannet grundlag for *John W. Oldam: Købmænd i tal* (Erhvervshist. Årb. 1961–62, s. 148–162); her vises på grundlag af folketællingen for 1840 købmændenes aldersfordeling, deres ægteskabelige forhold, købmandsgårdenes beliggenhed, personalets omfang m. m.

Victor Thalbitzer: En handelsslægt fra sundtoldtiden (Fra Frederiksborg Amt 1956, 1957, s. 61–92) er en familiekronik over slægten Thalbitzer, der fra 1782–1891 virkede i Helsingørs erhvervsliv m. v. Hvordan en helsingørsk skibsklarer fra samme kreds søger at udbygge sine kontakter ved at lade en repræsentant besøge norske forretningsfolk fremgår af *Finn H. Lauridsen: På forretningsrejse i Norge omkring 1830* (Erhvervshist. Årb. 1960, s. 69–81). *P. Christensen, Tornby: Fra købmand og kommissionshandler til godsejer* (Vendssyssel-ske Årbøger 1959, s. 1–35) giver biografiske notitser om Christen Christiansen Nielsen (1780–1836), der i begyndelsen af århundredet drev købmandshandel i Hjørring. Fortrinsvis på grundlag af notater i en familiebibel fortælles i *Fanny Fang: Af familien Borchs saga* (Fra Holbæk Amt 1952, s. 37–55) om Holbæk-købmanden og legatsstifteren Anders B. (d. 1837), der stammede fra Roskilde, og om hans hustru og deres hjem. Rene slægts- og personalhistoriske oplysninger foreligger i *Rasmus Kuur: Købmand Johan Frederik Kuur. Købmand i Århus 1835–57* (Østjysk Hjemstavn 1955, s. 75–80). Om en alsidigt virkende person handler *S. Grantzau: Den danske tændstikindustri grundlægger Ole*

Christian Green (Fra Himmerland og Kjær Herred 1962, s. 141–58). G., der var cand. pharm., begyndte ved midten af 1830'erne at virke i faderens købmandsforretning på Bredegade i Ålborg. Han interesserede sig i begyndelsen hovedsageligt for malerverer og lakker, siden kulør, eau de cologne og chokolade – alt af egen tilvirkning. Et par år handlede han en gros og en detail med fajance og drev et møbelmagasin (!). Til farverne købte han et kridtbrud ved Svenstrup. 1844 optog han tillige fabrikation af svovlstikker, hvilken virksomhed han fortsatte ved bestyrer, efter at han i begyndelsen af 1850'erne havde anlagt tændstikfabrikken »Godthåb« i København. 1868 tog han patent på en ny fosforfri satsmasse; virksomheden blev i 1898 – 15 år efter G.'s død – overtaget af Gosch. Om det nye i 1840'erne og 1850'erne handler også *Holger Hjelholt: Christian Hansen junior (1804–1873). En talsmand for flensborgsk kongetroskab* (1963, 116 s.), der på grundlag af fyldige kildestudier redegør for Hansen jun.s omfattende forfatterskab inden for told- og jernbanepolitikken i 1840'erne og 1850'erne, alt dikteret ud fra den flensborgske handelsstands interesser. En situation fra Flensborg træffes ligeledes i *Holger Hjelholt: Da agenten fik sit hurra* – (Sønderjyske Årbøger 1964, s. 105–116), der belyser en nationalpolitisk demonstration i Flensborg i 1844 til fordel for kgl. agent, købmand H. C. Jensen – affødt af diskussionen om oprettelsen af en filial af Nationalbanken i Flensborg og indførelsen af en særlig flensborgsk vekselret. En selvstændig biografi af agenten er *Hans Friedrich Schütt: H. C. Jensen* (1956, 68 s.), der omtaler både hans forretningsmæssige og politiske virksomhed og i det hele giver et godt billede af H. C. Jensens person.

Efter århundredets midte er *Erindringer fra Mariager v/ Povl von Sprechelsen* (Historisk Årbog fra Randers Amt 1962, s. 5–20), som rummer optegnelser af fru Dorthea Leth f. Secher dels af hendes moders mundtlige fortælling, dels af hendes egne erindringer (1866–67) fra den wellingske købmandsgård i Mariager. Mere biograferende er *F. Elle Jensen: Kaptajn J. A. Bunde* (Fra Himmerland og Kjær Herred 1958, s. 228–45). B., der var født 1837, stod i apotekerlære i København. I 1860 blev han provisor på det nyoprettede apotek i Farsø. 1867 forpagtede han en lille købmandshandel på Hestbækgård i Alstrup sogn. På denne gårds mark havde ejeren opført et brændevinsbrænderi, som B. købte i 1868. B. kaldte stedet for »Godthåb«, og her opbyggede han i 70'erne og 80'erne en betydelig købmandshandel bl. a. med forbindelser til Norge. Med Himmerlandsbanens åbning i 90'erne og oprettelsen af talrige forretninger i stationsbyerne ebbede den afsides beliggende virksomhed ud. I *J. P. Lundøe: En lærersøn fra Højslev, der blev storkøbmand i Århus* (Skivebogen 1959, s. 106–116) meddeles personalhistoriske oplysninger om slægten Wistoft samt småtræk fra livet i Anton Martin Wistofts købmandsgård i Århus 1860–1908. Grundlaget for skildringen er »Spredte minder fra en gammel købmandsgård i Århus« af W.'s yngste søn, provst Henrik Wistoft.

Handelen på landet var ret omfattende, men er desværre dårlig oplyst. Derfor får selv lidt interesse, som tilfældet er med *Niels Olesen og Søren Sørensen: En*

Handelsmand fortæller (Fra Ribe Amt 1963, s. 584–96). Det er N. O.'s (1844–1939) erindringer fortalt til Søren S. N. O. var uddannet ved landbruget, men tjente fra 1871 til 1914 (da han blev bankkasserer i Brørup) sit levebrød som handelsmand. Han handlede med svin, kreaturer og heste, som han for en stor dels vedkommende selv afsatte i Hamborg.

En merkantil overklasse af europæisk stil træffes i *Julie Grüner: Minder fra mine bedsteforældres hjem i det danske Altona* (1958, 195 s.); erindringerne er nedskrevet i 1890'erne, men dækker 1840'erne og –50'erne. Miljøet med levevis og dets idealer fremtræder levende i memoirerne. Provinskøbmanden, der er blevet grosserer (her i kul), træffes i *Christian Kampmann: Om min far Niels Øllgård Kampmann 1853–1910* (1956, 133 s.), sammes: *Optegnelser 1910–1940* (1957, 200 s.) og – også af samme – *Kom i handelslære efter konfirmationen* (i Ung i Århus, 1964, s. 9–23); alle tre steder fortælles frit og åbent om forretningsliv, fritid og adspredelser. Et tilsvarende miljø træffes i optakten til *Anna Sofie Scavenius: Diplomatsfrue ved zarhoffet* (1960, 159 s.). Forfatterinden, g. m. diplomaten Harald Scavenius, var datter af købmand og margarinefabrikant Hans Steensen (1853–1919) i Vejle. Et indledende kapitel giver et udmærket indtryk af en ung piges liv i den mest velstillede del af provinsborgerskabet.

Levnedsskildringen i *P. Friis: Grosserer Cornelius Stau. Varde Museums Stifter* (Fra Ribe Amt 1962, s. 321–41) er ganske summarisk. C. S. var født i Varde 1845. 1880 tog han borgerskab som grosserer i København, hvor han virkede til sin død 1926; hovedvægten er lagt på oprettelsen af Varde Museum, som S. i begyndelsen af dette århundrede støttede med betydelige midler. Den moderne københavnske forretningsmand træffes i tre andre arbejder. *Finn H. Lauridsen: Varemægler Just Cohen som kommunalpolitiker* (Afhandling tilegnede . . . Axel Linvald, 1956, s. 237–53) skildrer den københavnske forretningsmands kommunalpolitiske arbejde 1908–09 og 1913–19, navnlig de erhvervsbetonede sider af det. Oplysende erindringer foreligger i *T(horvald) M(ikkelsen): Mit liv i kravlegården* (1960, 183 s.). Forfatteren er overretssagfører Thorvald Mikkelsen (1885–1962); bogen, der kun er trykt som manuskript, rummer hans erindringer og livsbetragtninger. Efter embedseksamen trådte Thorvald Mikkelsen ind i erhvervslivet; først i tilknytning til Dethlef Jürgensens omfattende virksomhed (L. Paulsen & Co.) inden for korn, kaffe, kolonial, bankagentur, senere i egen forretning, der under 1. verdenskrig arbejdede både i varehandel, skibsfart og børsspekulation. Erindringerne giver et levende indtryk af den »hårdtsejlende« gren af erhvervslivet under krigen og i de første efterkrigsår. Tillige giver de et indtryk af Thorvald Mikkelsens personlighed, der indtog en indflydelsesrig, men ikke udadvendt position, i dansk erhvervsliv, navnlig som repræsentant for engelske og amerikanske kapitalinteresser. Det forretningsmæssige står heller ikke i centrum i *Hans Bølling m. fl.: Halfdan Hendriksen. En dansk købmand og politiker* (1956, 188 s.); men den indeholder en del oplysninger om Halfdan Hendriksens egen virksomhed Dines

Petersen & Co. og dens handel på Island, spredt – men lidet dybtgående – behandles også handelsministerperioden under 2. verdenskrig og direktørtiden i Carlsberg 1946–53.

Om danske handelsfolk i det fremmede er der kun kommet lidt. Fra arkivet efter den berømte danske købmand Mads Lange fra Rudkøbing («Mads Lange til Bali») bringes i *Leo Buschardt: Af M. L.s balinesiske brevarkiv* (Fund og Forskning II, 1955, s. 125–138) nogle få balinesiske breve skrevet på lontorpalmeblade; det er i øvrigt ikke væsentligt nyt, de oversatte breve indeholder. I *H. P. Hanssen: Fra Kinakysten i 1850'erne* (Erhvervshist. Årb. 1953, s. 28–51) bringes en sønderjysk handelsmands erindringer. Det er ligeledes en sønderjyde, der beretter i *Erland Møller & Johan Hvidtfeldt (udg.): Kaptajn Hans Bruhns erindringer* (1957, 160 s.). Hans Bruhn (1813–93) var søn af bymatadoren, agent Jørgen Bruhn i Åbenrå. Erindringerne skildrer faderens virksomhed bl. a. som skibsbygger og skibsreder, samt sønnens egne oplevelser på søen, fortrinsvis under togter til Sydamerika. Direkte handelshistoriske oplysninger er der kun få af.

Håndværkets kreds er ikke tilnærmelsesvis så rigt repræsenteret i litteraturen som handelens. I *Rasmus Berg: Minder fra håndværk og industri* (1954, 116 s.) giver den gamle håndværkerhistoriker en skildring af småhåndværkernes livsform i Århus i 1860'erne og –70'erne. Gode bidrag til oplysning om samme emne foreligger i *Andreas Jørgensen (udg.): En tømmerlægt i 19. århundrede* (Erhvervshist. Årb. 1958, s. 7–98), der rummer erindringer og breve fra familien Weber i Roskilde. Her er der også erindringer fra en rejsende håndværkssvend. Det samme er emnet i *Peter Rasmus Øxenhagues erindringer* (Den gamle By, årb. 1955, s. 28–47), om en urmagersvends oplevelser i 1850'erne. Det uddøende håndværkermiljø træffes også i *En læredrengs erindringer fra Haderslev 1895–1899* (Den gamle By, årb. 1954, s. 30–42) og i *Holger Bernild: Et lollandsk håndværkerhjem i firserne* (Lolland-Falsters historiske Samfunds Årbog 1953, s. 198–201) samt i *Emil Jensen: En håndværker fortæller om svundne tider og typer* (Skivebogen 1952, s. 7–120). Den nye tid rykker frem i *Cykelhandler Mads Smidt-Madsen, Kjellerup, fortæller* (Den gamle By, årb. 1955, s. 15–27), hvor »cykelsmeden« træder ind i historien, og i *N. K. Bernbom: En hattemagers erindringer* (Den gamle By, årb. 1956, s. 44–70), der bl. a. beretter om det industrialiserede hattemageri i begyndelsen af 20. århundrede. Om malerhåndværket og det moderne skiltemaleri fortælles i *Erik Winther: Håndværker og sportsmand* (Ung i Århus, 1964, s. 36–57).

Den handels- og industrihistoriske litteratur har været meget fyldig i de sidste 10–15 år. Ikke mindst er der sket en opblomstring af den egentlige videnskabelige forskning; men dette understreger afstanden ned til det meget amatørarbejde på området. Her tiltrænges en virkelig sanering.